

कविरहस्यम् ।

महामहोपाध्यायेन ।

श्रीमता भट्टहस्तायधेन विरचितम् ।

मिस्त्रिज् जालार, नाइट् कमाण्डार अर् दि चर्डार अर् बिचोपीबुर्
अर् बैलजियम्, नाइट् कमाण्डार अर् दि फाटं जाल् अर् दि चर्डार
अर् बाबबटे अर् साकसनि, सिमेवियार अर् दि इम्पीरियाल्
चर्डार अर् मिस्त्रिजिडि अर् टर्कि, सिमेवियार अर् दि पोर्टु-
गिज् मिस्त्रिटारि चर्डार अर् क्राइए, नाइट् अर् दि
चर्डार अर् वसवमाणा अर् ग्लान, नेपाळीय
नाइट् अर् दि गुर्खा चर्डार अर् सर-
लतो, सङ्गीतनायक, सङ्गीतप्रिय-
विद्यासागर, अफिसार जेला
इन्निष्ट्रक्स्न् परब्लिक्
(फान्स), फेली
अर् दि

इन्निष्ट्रिजिडि अर् कलिकाता-प्रभतिभिदपाधिभिः अर्चितेन

श्रीश्रीरीन्द्रमोहन ठाकुरेण

प्रणीताम्ना ।

विषयपदव्याख्या-धातुविवृतिभ्यां सहितम् ।

कलिकाताराजभाषा, राययन्त्री मुद्रितम् ।

१८०१ शकाब्दाः ।

KAVI-RAHASYAM,
OR
A ROOT-LEXICON WITHIN A POEM.

BY
BHATTA HALÁYUDHA.

EDITED WITH NOTES

BY
ŚOURÍNDRO MOHUN TÁGORE, Mus. Doc. D. L.

Fellow of the University of Calcutta, Hony. Member of the Royal Asiatic Society of Ceylone, Knight Commander of the Order of Leopold of Belgium, Knight Commander of the First Class of the Order of Albert of Saxony, Chevalier of the Imperial Order of Medjidie of Turkey, and of the Royal Portuguese Military Order of Christ, Knight of the Siamese Order of Basabamálá, and of the Order of Sarasvatí, Sangita Náyaka, and Sangita Silpa-Vidyáságara of Nepaul, &c., &c., &c.

Calcutta:

PRINTED BY BIPIN BEHARY ROY,
AT THE
ROY PRESS,

35 Beacatola Lane, Puttoldanga,
&

PUBLISHED BY KALLY PRASSANNA BANERJEE,

1879.

[All Rights Reserved.]

TO

J. M. Croft Esq., M. A.

Director of Public Instruction, Bengal,

THIS

KAVI-RAHASYAM

is most respectfully

DEDICATED

BY

HIS MOST OBEDIENT SERVANT,

THE

EDITOR.

PREFACE.

IN ancient times there was a celebrated king at Gaur named A'disúra. Intending to perform a great sacrifice he invited five able Bráhmaṇas¹ well versed in the *Vedas* from Kānyakubja (Kanauj), and duly engaged them as priests to officiate at the ceremony, the performance of which he did not think it proper to entrust to the degenerate Bráhmaṇas of Gaur. When the ceremony was finished, he did them great honor and granted them five villages² in order that they might settle in the country. Of these five Bráhmaṇas, Bhattanáráyaṇa was most noted for learning and erudition. He belonged to the Sándilya family and from him are descended the Tagores of Bengal. His works, *Prayogaratna*³, *Gobhilasú'trabhá'shya* and *Ka's'īmaran'amuktivichara*⁴ proclaim his fame and form an enduring monument of his vast intellectual powers, and his great drama of *Ven'ísanhára*⁵, the best yet written in Bengal, is still the pride of this country.

¹ The names of the five Bráhmaṇas were Bhattanáráyaṇa, Dakṣha, Vedagarbha, Cbhándara and Sriharsha.

² The names of the five villages were *Ká'makuti*, *Brahmapuri*, *Harikuti*, *Koṅkagra'ma* and *Batagra'ma*.

³ A work on certain religious ceremonies.

⁴ Discussions on the delivery of the soul from the body and exemption from further transmigration by death at Benares.

⁵ A drama on the war between the Kauravas and the Pándavas.

The author of this work the learned Bhatta Haláyudha, was sixteenth in descent from Bhattanáráya¹. He wrote the *Bráhma²śas³arvas⁴*, *Nya⁵ya⁶śas⁷arvas⁸*, *Pandit⁹śas¹⁰arvas¹¹*, *S¹²ir¹³as¹⁴arvas¹⁵*, *Mat¹⁶sy¹⁷as¹⁸uk¹⁹tatantra²⁰*,³ *Abhidh²¹ā²²naratnama²³ā²⁴ā²⁵*⁴ and *Kavi²⁶rahas²⁷ya*. A profound politician, he was the prime minister of Lakshmanā Sena, the son of king Vallāla Sena. It might be therefore inferred that he flourished towards the latter end of the eleventh century after Christ. He is frequently quoted by Ujjvaladatta, Mallinātha and Medinikara, who may be, therefore, presumed to have flourished after him and to have regarded him as a very high authority.

The two brothers Dharanīdhara and Vanamāli, ancestors of Haláyudha were renowned for uncommon learning. Dharanīdhara is known among the learned as the author of the *Vya²⁸kara²⁹śas³⁰arvas³¹* and a commentary on the Institutes of Manu, and his brother Vanamāli is the author of the *Bhakti-*

¹ Haláyudha was twelveth in descent from Bhattanáráya¹ according to "A brief account of the Tagore Family, published by I. C. Bose & Co., in 1876.

² A work explaining Vedic Mantras.

³ A Theological work.

⁴ A Sanskrit Vocabulary.

*ratna'kara*¹ and *Dravyas'uddhiprakaran'arahasya*². Dhananjaya, the grandson of Dharanidhara has immortalised his name by compiling the *Nighantu*, a vocabulary of Vedic terms. He held the office of judge in the reign of Vallála Sena. Pasúpati and Isána, brothers of Haláyudha, were men of extraordinary erudition, and the former wrote a work on the rituals prescribed in the *Yajus Veda*, and the latter composed several works on Law. The celebrated poet Jagannátha who received the title of "the King of the Learned" (पञ्चिनराज) was descended from this family. The *Rasagangádhara*, *Bhāminivallāsa*³ *Rekhā'gan'ita* (geometry) and other works have kept alive the fame of Jagannátha. Purushottama Vidyāvágisā was the son of Jagannátha. The *Prayogaratnamálā*⁴, *Muktichintāman'ī*⁵, *Vishn'ubhaktikalpalatā*⁶, *Bhā'shā'vritti*⁷, *Trika'n'das'ēsha*⁸, *Eka'ksharakosha*⁹, *Há'ralatā*, *Há'rá'vali*, *Gotrapravaradarpan'a*¹⁰ and other works

¹ A Literary work.

² A Theological work, this is said to have written at the request of Jaya Chandra, the king of Trigarta (Julludar Doab).

³ Poems on miscellaneous subjects.

⁴ Grammar.

⁵ A Vedic work.

⁶ A work in praise of Vishn'u.

⁷ A Commentary on Pán'ini's Grammar.

⁸ A Sanskrit Vocabulary.

⁹ A Dictionary of the Alphabets.

¹⁰ A work on Law.

were written by him. These productions and the fame of their author will last as long as the Sanskrit Sāstras command the respect of men of letters. Balarāma, the son of Purushottama is known as the author of *Prabodhaprakaśa* (grammar).

My revered father Haro Coomār Tagore was born of this family. He was a good Sanskrit scholar, he encouraged Sanskrit literature, patronised men of learning, and himself wrote *Dakṣiṇā'rchanapārijāta*, *Haratattvādīdhiti* and *Purascharanāpaddhati*. The Library which he has left in the family, contains a large number of Sanskrit MSS collected from different parts of India, and noted for their rarity and excellence.

The late Honourable Prosonna Coomār Tagore C. S. I. was my uncle. He translated into English the celebrated *Vivādachinta'maṇi*, the highest legal authority of the Mithilā School, published abstracts of several Law Books prevailing in Bengal and the N. W. Provinces, and recovered many old Sanskrit works and distributed them gratis to lovers of learning. He was a sound lawyer, and he has left a vast collection of Law-Books.

My respected brother, the accomplished Hon'ble Mahārāja Joteendra Mohun Tagore C. S. I. is now the ornament of the family. He is himself a poet, and a great patron of learning.¹

¹ He owns a rich and well kept Library of English Books and is

It is to be regretted that the works of this high family should sink into oblivion; and we, who are its living representatives, however unworthy, should feel it as our bounden duty to make them known to the world. I therefore, intend to publish the works of our ancestors. For the present the humble editor has taken up the *Kavirahasya* of Hala'yudha. The object of this work is to teach the use of Sanskrit roots (of the same or different meanings, or of the same sound, &c.). The author did not propose to write a poem; but he has displayed in it so much poetical power, that it may be ranked among the best productions of the Sanskrit poets. In every verse he has shewn uncommon skill in the use of roots. The following will serve as a specimen :—

‘यी वीर्याति जयति यं रघुचे यथं’ इतीति॥१॥
 तेजीमिमेवदाइतीति वरति ज्ञातीन् यथापेक्षं॥
 वृत्तकीर्तिं च इत्याति वी वरयति येन वप्रो वीर्यते
 वृद्धे वारयति विधी निवरते निजं विधीपद्वन्॥ १’

(Page 4th, verse 11th.)

also in possession of a vast collection of Sanskrit and Law Books left by his father and uncle.

¹ He who hails the goddess of Victory with grateful offerings, gives to Dharma a reverential welcome, envelopes the world into the majesty of his power, honours his relatives with presents of wealth, loves fame, seeks prosperity, values good name, disperses his enemies in war, and destroys the evils that befall his friends and kindred.

Here the author has given all the different forms of the roots ऋ, ॠ and अ in the present tense (३२), singular number. Such skill is to be noticed in every verse. The original manuscript is so full of orthographical mistakes that it has been a task of very great difficulty to arrive at the correct reading. I have herein attempted the explanation of such passages as appeared to me to be in need of it, and I have in the appendix put in the necessary information about all the roots found in the text.

SOURINDRO MOHUN TAGORE.

भूमिका ।

आसीत् पुराऽस्मिन् गौड़देशे प्रभूतकीर्तिरादिग्रूरोनाम
नृपतिः । स कदाचित् पुण्यशीलो विद्यसुखपसभ्य तदानी-
न्तनान् गौड़ीयान् ब्राह्मणान् कृत्स्नकर्मणाऽनर्हान् कान्य-
कुजादार्त्विजानान् श्रुतप्रकाशान् पञ्च भूसुरानानिनाय ।
अथ तैरध्वर्युपदेषु समधिष्ठितैर्निर्व्वर्त्तिते यथाविधान-
मध्वरे नरपतिस्तेभ्यः पञ्च ग्रामान् दत्त्वा सबहुमानमिहेव
गौड़देशे वासमकारयत् । आसीत्तेषां मुख्यतमो देवाना-
मिव नारायणो भट्टनारायणो नाम । यः खलु शास्त्रिण्य-
गोत्रप्रसूतः प्रसविता चाऽस्मदीयस्यैतावत्ठाकुरवंशस्य ।
विलसन्ति येन प्रणीताः प्रयोगरत्न-गोभिलसूत्रभाष्य-काशी-
मरणमुक्तिविचारादयो निबन्धाः कीर्त्तिपताका इव धर-
ण्यम् । यस्य च कृतिर्वैष्णोसंहारनाम नाटकं गौड़जन-
पदवास्तव्यस्य कवेः कृतिरिति गौड़जनपदस्य मूर्धनं पर-
मुच्यति ।

अस्य किल कविरहस्यस्य रचयिता काविदकुलधुरीणः
शास्त्रपारावारपारीषः श्रीमान् भट्टहलायुधो नाम तन्मा-
देव सुव्यङ्गीतनाम्नो भट्टनारायणात् षोडशतमः पुत्रवः (१) ।

(१) भट्टनारायणात् द्वादशतमः पुत्रवो हलायुधः, इति ईश्वरचन्द्रसुवर्णा-
श्रिते ठाकुरवंशविवरणे चेति । (vide, A brief account of the Tagore
Family, published by I. C. Bose and Co. in 1968.)

(४)

अथ च ब्राह्मणसर्वस्वं व्यावसर्वस्वं पण्डितसर्वस्वं शिव-
सर्वस्वं मत्स्यसूक्ततन्त्रं पिङ्गलसूक्तोविहृतिम् अभिधान-
रत्नमासां कविरहस्यमन्याय सुबहून् निबन्धान् निबबन्ध ।
आसीद्वसुधनाम्न नीतिमन्त्रविद्यारदः प्रख्यातकीर्त्तर्भूपास-
कुचकवर्त्तिनो वत्सासुधेनस्य सूनोर्महाराजसत्पात्रवेनस्य
सभायां मुखातमः सचिवः । अतोऽयं सुष्टीयैकादशपता-
न्दीश्वे प्रादुरासीदित्यनुमीयते । उज्जुलदत्तमन्त्रिणाधमदिनी-
करप्रभतौनाथ कतिपु प्रमाचार्धमेतदुपन्यानामुद्धरचा-
दूतं तनोऽयं तेवामतीवप्रामाणिकसोपजीव्यस्य सकलसामा-
जिकानामिति नाथ सन्देहः ।

ठाकुरमहावंशोऽयमुद्धधिरिव रत्नानां भूयसां पण्डित-
वराणां प्रसूतिः । जातोऽस्मिन् विहृद्दृग्मनोदरे वंशे विद्या-
धारो धरबीधरस्तत्सोदरबाकसितविज्ञानशासो वनमासी ।
विभाति धरबीधरस्य कतिर्वैवाकरचसर्वस्वं नाम विहृति-
वातीवह्वोधिनी मनुष्यैर्संहितायाः, योतन्ते च द्रव्यशुद्धि-
प्रकरचरहस्यभक्तिरत्नाकरप्रभतयस्तत्रभवतो वनमास्त्रिनः
प्रबन्धाः । विविधवादिहृन्धारकहृन्दसम्भविजयो धनस्यसो-
नाम प्रख्यातवेदिकनिबन्धुकारस्तस्यैव धरबीधरस्य पीतः ।
आसीदसौ गौडभूपासवत्सासुधेनसभायां प्रधानतमो मन्त्री ।
कविरहस्यकारो हसावुधस्तस्यैव धनस्यस्य तनवः ।
आस्ताञ्च हसावुधस्ताऽनुजन्मानावोद्यानपद्मपतिनामानौ

(३)

युतेन श्रीसेन च ज्येष्ठादभून्नी । तयोः पश्यतिर्वैकुण्ठं चक्रे-
 पश्यतिमीशानस्य चक्रेऽप्यप्यस्य निबन्धं प्रथिनाम् । अथ
 गच्छतां कासेन कविब्रह्मविरोमविः पण्डितराजोपाधि-
 र्जगन्नाथरमं वंशसुतसंघामास, आनरवन्ति बहोधां
 कीर्त्तिं रसगङ्गाधर-भामिनीविद्यास-रेखागचितादयः कृतयः ।
 प्रत्यादेशोऽश्वेवमनौषिषां साक्षादिव पुद्गलोत्तमः पुद्गलोत्तम-
 नामा तस्यैव जगन्नाथस्य सूनुः । विद्यावागीशोपाधिना येन
 प्रयोगरत्नमासा, सुक्तिचिन्तामणिः, विष्णुभक्तिकल्पसता,
 भाषावृत्तिः, सिद्धान्तविन्दुसन्दीपनं, त्रिकाण्डशेषः, एकाक्षर-
 कोषः, चारुता, चारावली, मोक्षप्रवरदर्पणमन्येष बहवो
 ग्रन्थाः प्रचीताः । स्वाश्रयति वावत्कासमत्र भुवने
 सामाजिकानामार्थसाधपरिशीलनेऽनुरागः स्वाश्रयति
 तावत्कासमत्र पुद्गलोत्तमस्य कृतयः कीर्त्तयन् । आसीत्
 पुद्गलोत्तमस्यात्मसम्भवो गुणाभिरामो वसरामः । अकारि येन
 मनौषिषा प्रबोधप्रकाशमिधानं व्याकरचम् । अथ कासे
 गते उद्भूदज्जादम्बवायात् क्षीरनीरधेरिव कौसुम-
 महामणिः पिताऽप्याकं परमपूज्यपादः पवित्रकीर्त्ति-
 र्हरकुमारनामा महाम्ना । येन खलु ठाकुरवंशावतंसेन
 दक्षिचार्यनपारिजात-हरतत्त्वदीधिति-पुरवरचपयतिप्रवृ-
 त्तयो निबन्धाः प्रचीता सन्ध्यालोकसामान्यपुष्पसन्तानैः
 सन्ध्यालोकमन्त्रे सन्ध्यालोकोत्तरः साधुवादः । आसीत्

पिता नो विष्णमादित्यरूपाऽपरोविश्वामभूमिविंश्यावताम् ।
 वं क्षिप्त कमलमिव मिक्षिन्दा रसाक्षमिव कोकिलाः परि-
 वारयन्ति च सततमिव विभवमानसम्पत्तिताः विद्वज्जनाः ।

यः कल्याणपरितपितपितृद्वयः

निम्बं सद्यमनसं सानुगतमूरिविशः ।

पुष्पावदानप्रतपन्नमहाप्रतिष्ठः

सार्धं सुरैः सुरपुरीमधुनाऽभिषिजेत् ॥

शास्त्रीय कनिष्ठतातपादोऽस्माकं प्रसन्नपुण्योऽख्यलमूर्तिः
 परमपूज्यपादः प्रसन्नकुमारनामा मनस्वी । प्रथिनाय
 सोऽख्यद्वयश्याङ्को राजपुत्रभाषया विवादचिन्तामणिं नाम
 तत्रभवतो बावस्यतिमित्रस्य कृतिं पाश्चात्यजनपदवक्त्र-
 देयादिप्रचक्षितानाञ्चाऽनेकविधान् व्यवहारशास्त्राणां निब-
 ध्यान् (१) प्रकाशयामास च सह टीकाभिर्दायभागादि-
 ज्ञानपरां च पूर्वनिबध्यान्, खान् प्रतिदिनमिव स वदाम्ब-
 वरो विततार विद्वज्जनेभ्यः । यः खलु भारताख्यरत्नचभूतो-
 निजमहिम्ना भारतनक्षत्रोपाधिं (२) वज्रेश्वरस्य समिति
 सम्पददवीं (३) मङ्गलौचसामाजिकपदं च भारतेश्वरमहा-
 सभायामाससाद (४) ।

(1) Heritable Rites of Bandhus according to the Western School of Hindustan; Table of succession according to the Hindu Law as prevalent in Bengal, &c. &c.

(१) Companion of the Most Exalted Order of the Star of India.

(२) Member of the Council of the Lieutenant-Governor of Bengal.

(३) Member of His Excellency the Governor General's Legislative Council, &c. &c.

(५)

विजयं नयाम् नयन्त्यदा
 च महिमानममाननयन्त्यत् ।
 चय यवौ परम परमा नतिम्
 सुकृतिना कृतिना च पुनः खिद्यः ।

विद्योततेऽधुनाऽस्मात्कुलसत्त्वामभूतो निश्चितकाव्य-
 कलासायकोविदः शोविदकुलमिहामन्त्रिः परमपूज्यपादो-
 मम यवौमान् भ्राता महाराजः श्रीमान् पुष्पकेशकां
 धुरीणो यतीन्द्रमोहनो नाम । य इदानीं कनिष्ठतातपाद-
 इव नो भारतनक्षत्रोपाधिपदे भारतीश्वरमहासभायाः
 सभ्यपटव्याद्याऽवतिष्ठमानो मानोद्यतः सततमेव सदेव-
 हितव्रतदीक्षितः काव्यं नयति ।

यत्कल्याणं विहरति सदाऽधीचरी वाङ्मयानाम्
 यन्निहायां विवसति सदा सत्यपीयूषराशिः ।
 यस्मिन्पुत्रे वदनमनसौ नाधुरी यानिपूर्वा
 यस्य सत्यं यदति च सदा मानसौ यन्महत्तमः ।
 युद्धियस्य नयान्निमन्त्रविधौ नयान्निमन्त्रावते
 योनिर्विष्टपमकपेयु यद्व्यञ्जीत्कावितानावते ।
 यस्याऽनन्तगुणायसौ सुविमला नयनमाकाशते
 पुष्पं यद्वरितं यवः स च सता पीयूषधारावते ।

महनीयकौर्त्तस्य मम तातोपमस्याऽप्रजयनशिरवात्-
 सत्त्वसाक्षितेन मया प्राचीनतरस्याऽस्य चमस्य सुपरिशुद्धं
 पुस्तकं दुर्लभमवलोकयताऽस्मात्पूर्वपुद्गलकृतिसंरक्षयमकदीयं
 कार्यमिति मन्त्रमानेन चाऽस्य प्रचारे ययामति स्वीकृतः
 प्रथमः ।

यत्वेऽस्मिन्नेकाधैकशब्दभिन्नाद्यादिधातुरूपास्थेव विवक्षु-
रविवक्षितेऽपि कावानिर्भाषे कविस्तथा शक्तिं प्रकटी-
यकार यथाऽयं वाकरवाङ्मूतमध्यपादेयकावेष्टवन्तर्भाव-
मर्हति । अस्यास्यैकीशक्तविशेषेणाऽत्र तत्रभवान् अन्यकारः
प्रतिश्लोकमेकरूपादिधातूनामर्थगणादिभिदाद्रूपमेदान् प्रदर्श-
यामास । तदत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते, यथा ;—

‘यी व्रीणाति जयन्ति यं रचयते यत्नं’ इतीतिऽधरे

तेजोभिर्जयदाह्वयति वरति ज्ञातीन् यथाऽर्थेभ्यः ।

सत्कीर्तिं च वृणाति यी वरयति जेनं यज्ञो व्रीयते

युद्धे वारयति विषो निवरते निम्बं प्रियीपद्रवम्’ । (११३ः श्लोकः) ।

अत्रैकस्मिन्नेव श्लोके यथाक्रमं व्रीणाति, वृणीते, वृणोति,
वरति, वृणाति, वरयति, व्रीयते, वारयति, वरते, इति
नवविधानि (१) धातुरूपाणि दर्शितवान् । एवं सर्वत्र ।
अस्य परिशुद्धिविधौ मया यदादर्शपुस्तकमासादितं तदती-
वासमप्यसमसव्यवहृमङ्गभङ्गविकलञ्चालोक्तते लिपिकरप्रमाद-
दोषेन, तेन च प्रकृतपाठनिरूपणे नितान्तदुष्करेऽपि मया
सर्वज्ञाना विहितः प्रयासः, न जाने तत्र कतकन्थोऽस्मि
नयेति ।

अथाऽस्य विषमपदानां व्याख्या प्रयुक्तानाञ्च सर्वेषामेव
धातूनां सम्पूर्णा विवृतिर्वाधादि, प्रथमा मूले द्वितीया
थाऽन्ते सविधेयिता ।

(१) वृणातीः वद् रूपाणि, व्रीणातीर्णे वृणे, वरणातीर्णे वरं रूपम् ।

(६)

इदानीमिदमर्थये सामाजिकान् यदि तेरत्र मे खलनं
किञ्चित् समुद्राख्ये तदनुक्रोशबुद्ध्या परिशोधनीयमिति ।

जीकेऽतिप्रौढवीर्योऽभवदवमिषतिभूतिमानादिभूरः
प्रारेभेऽसौ कदाचित् कृतुमतिविततं पुण्यशीली नरेन्द्रः ।
कृत्स्नकर्षाऽनभिन्नानिष्ठ धरणिमुत्तमान् वीर्या यथाय तेन
प्रख्याताः पञ्च विधाः सुतिष्ठतिष्ठमखा पाहताः काव्यकुम्भान् ॥
चासीत्तेषां वरिष्ठो वरिष्ठिभ्यः मयतां भट्टनारायणाख्यः
योऽप्याहं ठाकुराणां कुलमतिविपुलं मृतवान् मृतपापम् ।
वेचीत्तद्वारमात्रः प्रचयनजनिता दृष्टकाव्योत्तमका
चीचीमज्जे यदीवा अक्षरधरावकाऽप्यापि आगर्ति कीर्तिः ॥
जीमान् भट्टकायुधः सुतनिधिरातस्तदीयाख्ये
योऽकट्ठाकुराण्यभाकरमणिः प्रेक्षावतामयचीः ।
यः सेनाख्यसुगन्धदुग्धजलधिप्रोद्भूतवीर्यतुल्यः
मयी कञ्चनमूमुजः परिवदि प्रख्यातकीर्तेरभूत् ॥

यी रत्नमाशानिधकोवरमम्
कृतेर्निबन्धाश्च अक्षर धीरः ।
अथतः यः पिङ्गल्लङ्कार-
व्याख्याय रत्नां विदुषां वरिष्ठः ॥
वीरेवविद्यान्वविपारद्वी
कुमायधीयं अमिनं अक्षर ।
अथैकपद्योऽस्मिन्नातुततम्
काव्यस्य अर्थं पुनपयकादि ॥
निर्मल्य जी माददुभासमुद्रम्
वीरावतानि प्रददाति विदुषः ।
अथैकदीपक कवीः य यवान्

(क)

यस्यं विन्दीपीन्धुसुहृषार ।

उत्सुसाहनिर्धनजलैः शुभकर्मवीजम्

सिद्धिनि धे भुवि जयन्ति तएव धन्याः ।

विदेवदाहचविदेव दहन्ति धे तन्

ते आतसादविजयमेव चिराय यान्ति ॥

कलिकाताराजधान्याम् ।

१८०१ अक्षाब्दः । श्रीराष्ट्रिने, सुदि,
महाष्टम्याम् ।

} श्रीश्रीरीन्द्रमोहन शर्मा ।

कविरहस्यम् ।

श्रीगोविन्दो जयति ।

महासागरचम् ।

जयन्ति मुरजित्पादनस्यदीधितिदीपिकाः ।

मोहान्धकारविध्वंसात्प्रज्ञाप्रदर्शिकाः ॥ १ ॥

अभिधेयवचनम् ।

लोकेषु शास्त्रेषु च ये प्रसिद्धाः

काव्येषु ये सत्कविभिः प्रमुक्ताः ।

उच्चैस्तत्तादृशविनोदनाय

शब्दानहं धातुभिश्चरामि ॥ २ ॥

मुरजितः श्रीहरीः पादवीरचवीर्यस्यदीधितिदीधितिः मुरजितः, मरुपा वाः
दीपिकाः प्रदीपाः । मोहान्धकारविध्वंसात् प्रज्ञाप्रदर्शिकाः । प्रज्ञाप्रदर्शिकाः । प्रज्ञा-
प्रदर्शिकाः । प्रज्ञाप्रदर्शिकाः । प्रज्ञाप्रदर्शिकाः । प्रज्ञाप्रदर्शिकाः । प्रज्ञाप्रदर्शिकाः ।
जयन्ति सर्वोत्कृष्टतया वर्तमानम् । मुरजित्पादनी प्रज्ञाप्रदर्शिका दीपिका-
काव्यम् । तथा, दीपिकाकाव्येन वर्तमानम् । तथा विज्ञासते, तथा प्रज्ञाप्रदर्शिका
मनवत्पादावतीति भावः ॥ १ ॥

उच्चैस्तत्तादृश ॥ २ ॥

एकार्था एकाग्रशब्दाच्च भिन्नार्थाच्चैव वाचकाः ।

सदृशार्थाभिधानाच्च भिन्नार्थाः सदृशाच्चराः ॥ ३ ॥

एकार्थास्तुल्यशब्दाच्च निवध्यन्तेऽत्र धातवः ।

धातुपारायणाभोधिपारोक्षीयधिया मया ॥ ४ ॥

अथ एवमारम्भः ।

अस्यगस्यमुनिज्योत्स्नापवित्रे दक्षिणापथे ।

ज्ज्वाराज इति ख्यातो राजा साम्राज्यदौक्षितः ॥ ५ ॥

गोपायति क्षितिमिमां चतुरधिसीमां

पापाञ्जुगुप्तत उदारमतिः सदैव ।

वित्तं न गोपयति यस्तु बलीयकेभ्यो-

धीरो न गुप्यति महत्त्वपि कार्य्यजाते ॥ ६ ॥

अग्निं पृथ्वाति पृथति द्विजदेवताश्च

प्रीणाति बान्धवजनानतिथीन् पृथोति ।

वाचकाः शब्दाः ॥ १ ॥

ज्ञानज्योतिःसम्यक्त्वादमन्त्यस्य ज्योत्स्नासाध्यम् ॥ ५ ॥

सम्प्रति राजानमुपश्लोकयन् तत्प्रवृत्तिप्रसङ्गेन प्रकृतं धातुव्याख्यानमारभते,
गोपायतीत्यादि । चतुरधिसीमानिबन्धनेनास्य सार्वभौमत्वं विवक्षितम् ।

अमुञ्चा भिन्द्या मनीमतिः, पापात् जुगुप्सते पापं भिन्दन् तज्ज्ञात् निवर्तते
इत्यर्थः । यतोऽपावमुमुञ्चापराजयेत्यादिभूषेण पापादिति पञ्चमी । महत्त्वपि
कार्य्यजाते अतिवृद्धे कार्य्यभारे उपस्थितेऽपि, न गुप्यति व्याकुलचित्तो न
भवति ॥ ६ ॥

अथैवा सूत्रयः श्रीभगवत्पञ्चाशदेव रसायनाणि पुष्टिकरभेषजानि । रसा-

यः प्रीयते प्रपञ्चिषु प्रवर्तते च श्रुत्वान्
यं प्राययन्ति कविसूक्तिरसावनामि ॥ ७ ॥
धूनीति चम्यकवनानि धूनीत्यशोकं
धूतं धुनाति ध्रुवति स्फुरितातिसुक्तम् ।
वायुर्ध्विधूमयति केशरपुष्परेशून्
यत्कानने ध्रुवति चन्दनमञ्जरीम् ॥ ८ ॥
कायो न जीर्यति जृम्भाति न यस्य शक्ति-
र्नोजूर्यते भुजबलं न जिनाति तेजः ।
यदिदृष्टिर्जातरति चेतसि भोगदृष्ट्या
तेषां वपूषि विपिनेषु च जारयन्ति ॥ ९ ॥
यस्तृप्नोति पिष्टृन् स्त्रधापरिगतैर्हृदयैश्च कथ्यैः सदा
स्वाहाशब्दपुरस्कृतेन हविषा योऽम्बिचयं तर्पति ।

यनामि यथा जरावजादीनपङ्क्त्य दृष्टकानि विदधते कविभूक्तयोऽपि तथा
चिन्ताबीकादीनपङ्क्त्य हृदयानन्दमातन्वत इति भावः । रसावनलसत् यथा,—
यच्चराव्याधिनिध्वंसि नयसः सत्त्वत् तथा । अचुत्तं हृत्तं तत्त्वं भवत्तं
तद्रसायनम् इति ॥ ७ ॥

स्फुरितो विकसितः, चतिसुक्ती भाववीक्षता, चतिसुक्तः पुष्पकः स्वादवासनी
माधवीक्षतेजमरः । केशराः पुष्पामञ्जरीः वज्रमञ्जरी वा, तेषां पुष्परेशून् कसुम-
परामान् ॥ ८ ॥

यस्य विविधा वपूषां चेतसि हृदये भोगदृष्ट्या उपभोगवासना जरति जीवां
भवति, इतस्तत्त्वज्ञानां तेषां ज्ञानसिद्धेरुपायानामादिशब्दः । उन्माद्य इदि
वीर्येण दरिद्राणां मनोरथा इति भावः ॥ ९ ॥

पिष्टृन् अग्निपालवर्द्धिपदादीन्, यथा कर्मज्ञानं पिष्टपितामसादीन् । स्त्रधा

देवांस्तर्पयति प्रियोपकरणैर्भस्मैर्नमस्कारिभिः
 दृष्यत्यन्यनरेन्द्रदुर्लभतमैः कामैः प्रकामश्च यः ॥१०॥
 यो व्रीणाति जयन्त्रियं रणमुखे धर्मं वृषीतेऽध्वरे
 तेजोभिर्जगदावृषीति वरति ज्ञातीन् यथाहर्धनैः ।
 सत्कीर्त्तिश्च वृणाति यो वरयति चेमं यशो व्रीयते
 युद्धे वारयति द्विषो निवरते नित्यं प्रियोपद्रवम् ॥११॥
 गाथां ग्रन्थयति प्रसन्नसलितां श्लोकश्च यो ग्रन्थति
 स्नाप्यं पाठयति स्फुटार्धमधुरं गद्यश्च पद्यं सदा ।
 भावालङ्कृतिपेयसं ग्रन्थति यः श्लिष्टाक्षरं नाटकं
 ग्रन्थति प्रतितावदाचरितकं शास्त्रं विचित्रश्च यः ॥१२॥
 वस्त्रोद्यानतटे स्फुटन्ति सततं वल्लीषु पुष्पच्छटाः
 स्फोटन्ते नवकुट्मस्रानि कुटजाः प्रायेषु वृक्षेषु च ।

इत्यर्थः पित्रसम्माननको वर्तते, यथा, स्नाहारायै कथा पित्रे सति धात्रे नमः
 सते । इति । दीवीदेवकमर्षं कथं, पित्रुदेवकमर्षं कथम् । स्नाहारा इत्यव्ययम्
 अस्मादिदृष्टवर्तिनमको वर्तते । अपिचयं मार्चपत्याहवनीयदक्षिणरूपम् ॥१०॥
 प्रियाणां प्रियजनानां, कामनवरुप्रथतीनां उपद्रवम्, कमलसम् निवरते
 निवारयति, चाकीयदुःखं दूरीकरीतीत्यर्थः ॥ ११ ॥
 गाथाम् आर्याणां सति प्राज्ञताद्विभाषाविरचितं पद्यम् । प्रसन्ना प्रसाद-
 मुचयिषिष्टा सतिता माधुर्यमुचयिषिष्टा च तां प्रसन्नसलिताम् । श्लिष्टानि चने-
 कार्धपात्रकानि अचराणि वृषां वनं तत् श्लिष्टाक्षरम्, यथा श्लिष्टानि चलो-
 कारचक्रवर्तानि अचराणि प्राधान्येन वनं तत्, यथाह दक्षी, श्लिष्टमक्षर-
 मेषां प्रसन्नप्राधान्यरीक्षरम् ॥ इति ॥ १२ ॥
 वल्लीषु वृक्षासु, वल्ली तु व्रतती सतेत्यनरः । पुष्पच्छटाः कुसुमसूतः । नव-

स्फोटन्ति द्विषतां शिरांसि सहसा यस्माप्रियं कुर्वतां
यथास्फोटयति स्फुटन्द्वादिशः कुर्वन्श्चरैः पूरिताः ॥१३॥
वस्ते नेत्रवरं निवासयति यश्चित्रं चोनांशुकं
यो वस्यत्यरिषु प्रवासयति यः क्रुद्धः कुलं विद्विषाम् ।
शश्वदासयति व्रजन् द्वादिशः कस्तूरिकासौरभै-
र्लक्ष्मीर्यस्य मुखाब्जं निवसति प्रीत्या सरस्वत्यपि ॥१४॥
वृषयति न वृषाणां वृष्यते चोदताना-
मनुचितमनुमात्रं न द्विषां मर्षते यः ।
अपि शतमपराधान् मर्षति ब्राह्मणानां
सितवसनभृतां यो मर्षयत्तागमजम् ॥ १५ ॥
निश्चितशरसहस्रैश्चादयत्यन्तरीक्षं
हृदयति समरभूमिं विद्विषां मुच्यतेऽप्युच्यते ।
हृदयति सुरलोकं यो गुह्यैश्च युगे
सुरमुचतिविमुक्ताश्चादयति सज्जन ॥ १६ ॥

कुट्टाणि प्रत्ययसुकुप्ताणि, कुट्टमचीमुकुप्तीऽस्त्रियानिमन्तरः । कुट्टाः निरि-
मन्त्रिताः ॥ १५ ॥

नेत्रवरम् अंशुकमेवं महाकाव्यमिन्द्रः, आकाशं हृदयं नेत्रमिन्द्रः । यस्ते
परिदधाति । अरिषु प्रवृत्तः, वसति हृष्यति । वासयति सुरभीकरीति ॥ १४ ॥
आवमजम् अधीतवेदं ब्राह्मणमिति शेषः, मर्षयति अपते, वेदं ब्राह्मणं
न हृष्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

निश्चितशरसहस्रैश्च निश्चितशरसहस्रैरिति पाठ आदर्शपुस्तकस्ये इत्यने
स च असम्भवादुपेक्षितः । सुरमुचतिविमुक्ता विद्यापीठसमुक्ताः सज्जनः
माणाः ॥ १६ ॥

कुवति कुररहम् चक्रवाकाः कुणन्ति
 श्रुतपुटपरिपेयं क्रीडचक्रं कुनाति ।
 कणति च कलहंसी मन्मथोन्मत्तचित्ताऽ-
 मवरतरमणीयं यदृष्टहोद्यानवाप्याम् ॥ १७ ॥
 ईर्त्ते यत्कीर्त्तिरैन्द्रं पुरममवरतं प्रेरयत्यन्तराका-
 यं धर्मे प्रेरति श्रीर्विषयसुखरसास्वादनाय प्रकामम् ।
 यः प्रेषत्यात्मनोऽहं कर्तुभिरतनुभिः प्रेषयत्यस्त्रजालैः
 संपामि शत्रुसेनां द्रविणवितरणैः प्रेषयत्यर्थिदौस्थ्यम् ॥ १८ ॥
 आति श्रेष्ठं हविरभिमतं श्रीव्रियाणां गृहेषु
 श्रीवात्यन्यः सुकविसदृशान् क्षीरखण्डप्रकारान् ।

कुररहम् उत्कीर्णसमूहः, उत्कीर्णकुररी समाविष्टमरः । श्रुतिपुटपरि-
 पेयं कर्णपुगलमधुरं यथा स्वात् तथा । कणति च कलहंसीत्यत्र कणति
 'कृज्जनयन्म्' 'कृज्जनयन्' इत्यस्य पाठस्य मादृशं पुस्तकस्यैव च अन्तः, अतएव
 अतस्मात् कणति च कलहंसीति पाठकल्पनासाहसिकत्वं प्रकाशितम् ॥ १७ ॥

ईर्त्तं पुरं सुरलीकम् ईर्त्ते मण्यति । अतनुभिः मरुद्भिः, कर्तुभिर्यष्टैर-
 म्भुजादिभिः, आत्मनः अहं पापं प्रेषति प्रेषयति नाशयतीत्यर्थः द्रविणवित-
 रणैर्धनदानैः, द्रविणं तु वलं धनमित्यमरः । अर्थिदौस्थ्यं वाचकदारिद्र्यं
 प्रेषयति निवारयति ॥ १८ ॥

श्रीव्रियाणां स्वादसानां, तद्वच्चक्रं यथा,—एकां प्राणां सङ्ख्यां वा षड्भि-
 रङ्गैरधीत्यत्र च । षट्कर्कशानिरतोविप्रः श्रीव्रियो नाम धर्मवित् । इति ।
 सुकविसदृशान् अतिमधुरानिबन्धः । सुकविर्यथा काव्यरसेन हृदयमानन्दयति
 क्षीरखण्डरूपमिहात्मनसि तथा मधुररसेन रसमानानन्दयतीति क्षीरखण्डस्य
 सुकविसदृश्यम् । श्रीवाति प्रवति । ब्रून् ब्रूयपावितम्, उक्तं स्वाधीन-

अन्नं आयत्यनुपमरसं शूलमुख्यञ्च मांसं
 राद्रे यस्य अपयति जनः सुस्थितो हव्यकव्यम् ॥ १८ ॥
 कोकूयते शिशुकमप्यतिगौरवेण
 यः सर्वलोकहृदयाज्जिकाशमूर्धः ।
 शोकाज्ज कोति कुवते न भयाच्च कश्चिद्-
 यन्मण्डले जनपदः कवते च सूक्तम् ॥ २० ॥
 दृशां न पुण्याति यशांसि पुष्यति
 प्रवारणैर्विप्रमनांसि पोषति ।
 भृत्याञ्च यः पोषयतीप्सितैर्धनैः
 प्रतिक्षणं पूषति यस्य विक्रमः ॥ २१ ॥
 शास्त्ररीन् धर्ममाशास्त्रे कीर्त्तिमाशंसते पराम् ।
 यः शंसते सतां वृत्तिं विशसत्युत्पद्यस्वितान् ॥ २२ ॥

सूक्तम्, शूलोखाभ्यां तत्र संकृतेऽर्थे यः । सुस्थित उर्ध्वगच्छितः, राज्ञा प्रशम-
 तोपद्रव इति यावत्, एतेन तस्य सर्वत्र सुशासनं व्यज्यते । हव्यकव्यं देवपितृ-
 क्रियाधर्मघ्नम् ॥ १८ ॥

अतिगौरवेण अन्त्यादरेण शिशुकमपि बालकमपि कोकूयते पुनः पुनः कवते
 आह्वयतीति यावत्, वृक्षानाद्रियत इति विसृ वक्तव्यमिति भावः । जनपदोदीर्घः,
 खड्गवद्या तद्देशवासी जनसमूह इत्यर्थः । सूक्तं वेदीकाल्पितमन्त्रादि, तच्च
 अन्वेदे अग्रिसूक्तपुरुषसूक्तादिभेदात् सङ्ख्यविधम् ॥ २० ॥

प्रवारणैः बाल्यदानैः, अभिषिक्तानामुपमानां वस्तुनां दानैरिति यावत् ।
 पूषति वर्द्धते ॥ २१ ॥

उत्पद्यस्वितान् विनाशप्रस्थितान् जगन्, विशसति हृदयि, दुष्टान् दण्डय-
 तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

रात्रावुदयते चन्द्रोदिवीक्षति भास्करः ।
 उदेति सः सर्वदोर्भ्यां मोदीयन्ते च विद्विषः ॥ २३ ॥
 ददाति हविषं भूरि दाति दारिद्र्यमर्चिनाम् ।
 योऽवदायति कीर्तिं च गिरोऽवयति विद्विषाम् ॥ २४ ॥
 वेत्ति सर्वाणि प्राञ्चाणि गर्ज्जयत्य न विद्यते ।
 विन्दे धर्मं सदा सन्निस्तेषां पूजाश्च विन्दति ॥ २५ ॥
 यस्य पृथ्वी प्रसूतेऽर्थं धर्ममर्थः प्रसूयते ।
 प्रसूति विजयं धर्मः स च प्रसवति त्रियम् ॥ २६ ॥
 हवन्ति हजिनैः सङ्गं हस्ते च हवत्यैः सह ।
 वर्ज्यन्मार्जयोपेतैर्योवर्जयति दुर्जनैः ॥ २७ ॥
 संपृक्ते नाभिगस्तैः संपृक्ता न पापिभिः ।
 संपर्चयति न च्छुर्न संपर्चति वक्ष्यकैः ॥ २८ ॥

रात्रावुदयतइत्यादौ उपमानभूतचन्द्रमुप्याख्यां राजोदयस्याधिक्यवर्चनाद्
 व्यतिरेकावधारः । विद्विषः यस्य प्रभवः, न उदीयन्ते चन्द्रोदयं न समन्ते
 मोदन्तीत्यर्थः । २३ ।

हविषं धनम् । भूरि प्रचुरम् । अर्चिनां वाचकानां दारिद्र्यं दैव्यं, दाति
 अल्लयति हरतीति यावत् । कीर्तिम् अवदायति अवयति, विद्वद्वा कीर्ति-
 मर्जयतीत्यर्थः । अवयति क्षिनति । २४ ।

विन्दे जीमासते । विन्दति लभते । २५ ।

हजिनैः कुटिलैः क्षौरिक्युग्धैः, सङ्गं संसर्गं, हवन्ति परिहरति । हवत्यैः
 शूद्रैः, शूद्रावावरणार्थांश्च हवत्याश्च जघन्याः इत्यन्तरः । तेऽसङ्गं सङ्गमिति शेषः,
 हस्ते परिगृह्णाति । २६ ।

नाभिगस्तैः नाभिगुहैः प्राप्तावपादैरिति यावत्, तादृशैर्जनैः सङ्गं न संपृक्ते

तपत्वादित्यवशात् तप्यते चः परमपः ।

तपते रिपुराह्व तापयत्वहितं सताम् ॥ २८ ॥

यो नां शुभ्यति सत्त्वेन शुभ्यते तपसा तनम् ।

विद्यं शुभ्यति ज्ञानात् ध्यानाच्छुभ्यति यत्नः ॥ २९ ॥

साहचर्याहवे क्षीमं सहति द्रविष्ययम् ।

अन्त्याहं सहते नासी सन्नति क्षितिरेष्ये ॥ ३० ॥

यद्य मोमांसते धर्मं मानयत्यर्चिर्नो द्विजान् ।

मानति स्वजनं सर्वं शस्त्रैर्मानयते परम् ॥ ३१ ॥

पृथते न परद्वयं गृह्णाति विदुषां गुणान् ।

गर्हते हृदयं स्त्रीणां द्विषां गृह्यते शिरः ॥ ३२ ॥

नित्यं महति माहेयीं भक्त्या महयति द्विजान् ।

स्त्रीषु मह्यते यस्य कीर्त्तिर्लक्ष्मीश्च मंहते ॥ ३३ ॥

संसर्गं न करोति । आदर्शगुणकरयेतु 'संसर्गे नाभिन्नमेयः संसृजति न पापिभिः । संपठयति न कुट्रेः न संपठति वचसिः' ॥ इति पाठो दृश्यते, 'संसर्गे' 'संसृजति' चेतिभातीरसम्भवात्, तदनन्तरं पठधत्तुप्रयोगे प्रकरण-अङ्गादधीनकृतिदीर्घाच्च प्रामादिकीऽप्यं पाठ इत्यनुमीयते ॥ २८ ॥

पराम् शत्रून् तापयति उपपौडयति, इति परमपः, द्विषत्यरयीक्षापेरिति च । तप्यते ऐश्वर्येण वर्द्धते ॥ २८ ॥

नां वाचो सत्त्वेन शुभ्यति पविषीकरोति ॥ २९ ॥

पृथते गृह्णाति । भौषादिष्वप्युपधातोः प्रथीतः । गृह्यते गृह्णाति द्विजनीत्यर्थः ॥ ३० ॥

माहेयीं वाचं महति पूजयति । द्विजान् माह्वयान्, नित्यं प्रतिदिनं, महयति

धरते यो धुरं धर्म्यां धैर्यं धारयति ध्रुवम् ।
 प्रियते यत्र धीः सम्यक् प्रियति श्रीश्च श्राव्यती ॥३५॥
 दृष्टति ब्राह्मणेः सङ्गमन्विष्यति सतां गतिम् ।
 दृष्टाति धर्मकार्येषु यः सदोक्तमीयते ॥ ३६ ॥
 धर्मो व्याप्रियते नित्यं पिपत्तिं पृथिवीश्च यः ।
 पारयत्यर्थिनामायां पालयत्यखिलं जगत् ॥३७॥
 तुटन्ति सर्वसन्देहास्तु व्यन्ति मन्ययो हृदि ।
 यस्यात्मज्ञानिनोदुःखं तुष्ट्येनय तोडते ॥३८॥
 मिनोति मार्गणान् युष्टे मीनाति द्विषतां वक्षम् ।
 खो मायां मीयते मान्यो धर्मोऽयमयतेऽद्यमम् ॥ ३९ ॥

ध्रुवते, ब्राह्मणान् पर्वुपासीत प्राप्तवत्याय पार्थिव इति अनुस्मरणात् । मंजुते
 वर्धते ॥ ३५ ॥

प्रियते चरतिष्ठते । धृम् चरन्तानि इति धावीसीदादिकान् कर्त्तरि
 षट् ॥ ३६ ॥

आत्मज्ञानिनः परमावैतन्यवत् । आत्मज्ञानसाभादेव तस्य सर्वसन्देहादीना-
 मुच्छेदीवर्धतः । एतः पापम् ॥ ३८ ॥

मार्गणान् मरान् मिनोति द्विषति । कण्ठम्वमार्गम्वमरा इत्यमरः । द्विषतां
 वक्ष्णां वक्षं सैव मीनाति विनाशयति । मायां कापटान् चञ्चानं वा मीयते
 नाशयति ॥ ३९ ॥

अजडतम् चार्त्तवास्युद्वेगदण्डानादिविषयाचारं लभते रक्षति । कण्ठम्वमत्
 वक्षपरम्वराचरितं निषक्तं तायते पालयति, चिराचरितां सदाचारपरिपाटीं
 च मृदातीत्यर्थः । वक्ष्णां ब्राह्मणादीनां धर्मं कर्त्तव्यं कर्म पायते परिरक्षति,
 तथाच जडः, वक्ष्णांमम्ववस्थानं तथा कार्ये विशेषतः । कण्ठम्वान् प्रचातान्

तद्यते चमत्तं वस्तायते स्वकुसुमतम् ।
 द्रावते वर्षधर्मश्च दत्तौर्तिः स्तायति चितौ ॥४०॥
 शोभते रूपसम्पत्तयोः शुभति स्तौतया श्रिया ।
 वः शुभति शुभैरद्वैदं द्वारीय निशुभति ॥४१॥
 निशुभते गुह्यपापादौ नियोजयति रत्नकान् ।
 द्यो नियोजति सामन्तान् स्वयमात्मनि युज्यते ॥४२॥
 धर्मं स्तोमयति स्तौति देवान् नीतिं गुह्यं विजान् ।
 नुवति त्रिषु लोकेषु वङ्गुचान् प्रयतो जनः ॥४३॥

राजा कवचं पाकयेत् तथा । कविरपि, ये व्यक्तारः कवचं स परधर्मं
 व्यवस्थिताः । तेषां प्राप्तिकरो राजा कर्मलोके महीयते । इति । वर्षधर्मश्च
 वचा,—वचनं वाचनं दानं वाचनस्य प्रतिपद्यः । अध्यापनं वाचापनं वद्
 कर्मोचि विनीतनाः । दानमध्ययनं यज्ञी धर्मः कविरवैक्यी । दक्षीयुक्तं कवि-
 यसां कविर्वैक्यस्य व्रताते । शुभैव विजातीनां भूदायां वर्षसाधनम् । इति ।
 दत्तौर्तिः चितौ पृथिव्यां स्तायति संकता भवति सर्वं ज्ञानं व्याप्तीतीत्यर्थः ॥४०॥
 वः मनोहरैः, वः प्रतीरावयवैः, वः कति विभाति । वरीन् वचन्
 ददा विवृणति, विनति ॥ ४१ ॥

राष्ट्रपाचं 'वाचा' इति प्रसिद्धः यवानपुत्रवाभिहितो रक्षिपुत्रवसुधिवेजी
 युष्म, पापाचः शिवा, दुर्मेपाकारादिषु कृतः शिवायचय रत्नार्थः ; शिवायवैच
 वचुनियारचं रामायणादौ वङ्गलं दृश्यते । सामन्तान् समन्तान् भवान् रत्निः,
 विनीजति आन्नापयति, एतेनासा मन्त्रकेशरत्नं विवचिन्तम् । कवचं वाचमा,
 वाचानि परमेश्वरे, युज्यते संयुक्ती भवति, समाधिपुत्री इति परमात्मानं पश्य-
 तीति भावः । वाचा देहे धृती यन्ने समाने परमात्मनीति विवः ॥ ४१ ॥

जीवयति प्रमंसति । नीतिं स्तौति । वङ्गुचान् कविदिवहादीन् ।

बाबावसिं किरत्ताजी करोति शरमच्छकम् ।
 क्वचोति किरचं यदोः क्वचाति सुरमान् रवे ॥४४॥
 यच्च कौर्त्तिरियसिं व्यावचाति कविनां पुरम् ।
 क्वचोति शरवीं क्त्वा दिक्स्थानि च क्वचति ॥४५॥
 यो लुप्यति गिरिं क्वचित् क्वचित् काव्ये न कोठते ।
 यो लुप्यति परद्वयं तच्छिरो लुप्यत्यसौ ॥४६॥
 तेतिव्यते शिशुजनो धनिनां गृहेषु
 तिष्ठन्ति बौवनमदेन रते युवानः ।

अश्विनां शिशुजीवानमात्मनं वैधमाययः । चक्रगुणा इत्यमरः ॥ ४४ ॥

बाबी पुष्टे, बाबावसिं शरससूत्रं, किरति वर्धति । शवीः किरचं तेज-
 इत्यर्थः, क्वचोति नाशयति । सुरमान् विपद्याचामकान् चकारीकान् योधान्
 वा क्वचाति नाशयति । करोति शरमच्छकमित्यत्र क्वचोति शरमच्छकमिति
 चादर्थमुल्लाप्यती न साधुः ॥ ४४ ॥

यां सुरकोकम्, रयतिं नश्यति । कविनां पुरं पाताकम् क्वचाति नश्यति ।
 क्त्वा समयां शरवीं प्रियवीम् क्वचोति व्याप्रीति ॥ ४५ ॥

यो राजा क्वचित् गिरिं पर्वतं लुप्यति नश्यति, यस्यस्यैषायाप्यभावात्
 पर्वतधनचं करोतीत्यर्थः, यदा रयति नश्यत्यर्थे निधनं पर्वतप्रदेशं नश्यति,
 तथा च मनुः, गिरिपुष्टं समापद्य प्रासादं वा रहीयतः । शरवीं विःशकावे
 वा मन्वशद्विभावितः । इति । क्वचित् काव्ये कर्त्तव्ये कर्त्तव्यं, न कोठते चकसी
 न भवति, अतश्चितः सर्वोप्येव कर्त्तव्यानि यथाकाव्यं स्यादवतीत्यर्थः । जी-
 जनः परद्वयं लुप्यति अपहरति, असी राजा तच्छिरोः तस्य परकापहारिवः
 योषी लुप्यति क्षिणति । यो लुप्यति गिरिं क्वचिदित्यत्र यो लुप्यति गिरिं
 क्वचिदितिपाठो न साधुः ॥ ४६ ॥

पुत्रमि वावसवनाः सहसा प्रियेव
 यस्य प्रजाय भक्ष्योक्तप्रधानमिच्छाः ॥ ४७ ॥
 सर्वोद्यमं करिषि सुचति कष्टपत्रं
 यस्य प्रमोचयति पापपत्रस्य कावे ।
 संख्येषु मोक्षयति यस्य ग्रहं मनुष्ये
 स्वां स्वां भुवं प्रतिगते विदितास्त्रवेदः ॥ ४८ ॥
 निपतन्ति रक्षेषु यस्य वाचाः
 गितशस्त्रैर्निहितामतासवस्य ।
 पतयन्ति समन्ततो विपद्याः
 सकलक्षौचित्येऽधिपत्यते यः ॥ ४९ ॥
 भवते दुरितक्षयं यद्योक्तैः
 कृतुभिर्भावयते च नाकलोक्तम् ।
 भवति त्रिदशैव पूजितो य-
 द्युचवद् भावयति विषय सर्वान् ॥ ५० ॥

तेविष्णव इति विष्णववापिष्णव पातीर्यकृत्यक प्रदीपः । एते एनवकर्मणि,
 विष्णवि विष्णवि सातुरामा मयसीकर्मः । वावसवनाः विष्णविष्णः, विष्णव
 वावसव, सह पुत्रमि विविधान् विष्णवान् प्रजाययति ॥ ४७ ॥

कष्टस्य पचिषिषेयस्य पचापि यस्य तं कष्टपत्रं ग्रहं । कष्टः पचिषिषेय
 खादनुभाकारे पुषिष्ठरे इति विषयः । संख्येषु पुष्टेषु ॥ ४८ ॥

गितशस्त्रैः तीक्ष्णगुणैर्निहिताः वाहताः, चतस्र मताकवी कताः, विपद्याः
 प्रपवः, समन्ततः सर्वान् दिक्, पतयन्ति मूली निपतन्ति ॥ ४९ ॥

यद्योक्तैः यथावाक्यं विहितैः, कृतुभिर्व्यक्तैः, दुरितक्षयं पापप्रचारं, भवते

भग्नेषु नोद्गूरयतेऽस्त्रमाहवेऽ-
 युक्तेऽपि यो नोद्गुरते स्वधर्मवित् ।
 आगूयते श्रीरपि यस्य सञ्चक्षं
 स्फुरद्यश्चः श्वेतपटावगुच्छिताः ॥ ५१ ॥
 अज्ञाननिद्रातिमिरोपगूढे
 राजन्यके वेदयते य एवः ।
 सुखं सदावेदयतीह सर्वं
 स्वाभिं प्रजा यत्र निवेदयन्ति ॥ ५२ ॥

भाष्येति । भुवः पानीया मन्त्रिभ्यामनेपदम् । नाकलीकं दीवलीकञ्च भावयते
 तर्कयति । भावयते इति कन्दोऽनुरीधादिव निषक्तः, अथवा भावयति इति
 भवीत्येव साधुः ॥ ५० ॥

भग्नेषु पराहतेषु रिपुष्विति श्रेयः, अज्ञम् आगूयं, न उद्गूरयते उज्जापयति,
 न भीतं न पराहृतं सतां धर्ममनुसरन् इति अनुसरणात् यथात्मनपरान्
 रिपून् न हनीत्यर्थः । तथा, अगूढे अनुपगूढे अज्ञमन्त्रे रिपाधिकार्यः, तथा,
 अनुगूढे अविगूढे अनुपगूढानि रिपाधिकार्यः, न उद्गूरयते उज्जापयति, अज्ञमिति
 श्रेयः । आगूयमानं पञ्चक्षं न परितः समागतम् इत्यादिमनुसरणात्
 प्रहारविरहान् रिपून् न प्रहरतीत्याशयः । स्वधर्मवित् विदित्वाङ्ग-
 धर्मः । अगूरत् आगूरं वज्रस्य श्वेतपटी पीतवस्त्रं, तेन अवगुच्छिता
 कृपावगुच्छिता श्रीः अवलम्बनीः, अपि वस्त्रं दातुः अगूयन् आगूयते
 भावयन्ति ॥ ५१ ॥

अज्ञानम् अविद्या विद्याविरोधिनी अज्ञानादनुद्धिरिति वाच्यं, कर्तृव
 निद्रातिमिरं विषैवद्वन्द्वमज्ञानिनीकम् अन्धकारं, तेन उपगूढे आच्छिद्ये,
 राजन्यके अविषयगूढे, वेदयते ज्ञानीपदक्षेपेन चेतनां वितरति ॥ ५२ ॥

बोधते ब्रह्मविद्यां यः स ब्रह्मविद्यां बोधति ।

नित्यमध्यात्मबुद्ध्या ब्रह्मात्मानं बुध्यते ॥५३॥

बोभक्षते परस्त्रीभ्यो यो ब्रह्माति रिपुं रणे ।

बाधयन्ति न दुःखार्ताः केशान् यदरियोषितः ॥५४॥

माष्टिं तीर्षोदकैर्नित्यं मार्जत्यास्तेपनैर्द्विजान् ।

योमार्जयति सान्नाय्यं त्रियक्षापक्षशास्त्रताम् ॥५५॥

यः क्षुभ्यति रिपुष्वेव बोभते नानुजोविषु ।

मनागपि मनोयस्य न क्षुभ्याति महाहवे ॥५६॥

ब्रह्मविद्याम् आत्मज्ञानं, यद्वचैतन्मात्मब्रह्म ब्रह्मबीजमेवेति ज्ञानमिति यावत् । स ब्रह्मविद्यां दृष्टव्यमीत्यादिज्ञानं राजविद्याम् विषयान् । सध्यात्मे परब्रह्मविभुक्तः समाहित आत्मा चित्तवृत्तियुक्तः तादृशः सन्, ब्रह्म परमात्मानम्, आत्मानं जीवात्मानं च बुध्यते जानाति, ब्रह्माहितचित्तवृत्तियुक्तोऽयम्-परमात्मीः संकीर्णसत्त्वः संकीर्णसत्त्वमुभयतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

परस्त्रीभ्योऽप्यनुसृजते परमारीसंसर्गं निन्दति । समन्तत्वं वधधात्रीः प्रसीदः । वधधात्रीर्मुक्तुं शक्यं सत्त्वान् तदधीमान् प्रसीदपावनीमुक्तुं शक्यं आदिसूत्रेण परस्त्रीभ्यः इति पञ्चमी ॥ ५४ ॥

आक्षेपनैः कुक्षुमप्यन्धमायमुक्षेपनैः । आत्मात्वं सुविश्रुताधिराज्यं मार्जयति सत्त्वरोषि । त्रिविधं सत्त्वावापक्षशास्त्रतां ब्रह्मविद्यापक्षपक्षम् अपवादं मार्जयति विराजरीति, न सत्त्वं तं राजानं मुक्तागुरुरात्मनः कदाचिदपि मुक्तवीत्यर्थः । येन त्रिविधः संभवदीपकः सत्त्वावक्षीयत्ववदः सत्त्वम् इति रक्तः ॥ ५५ ॥

रिपुषु मनुषु क्षुभ्यति प्रसिद्धीभवति । अनुजीविषु सेवकेषु न बीजमेव प्रसिद्धी न जायते । महाहवे महाहवे सत्त्वः राज्ञो मनः मनानपि क्षिप्र-इति, क्षिप्रदीपकभावले इत्यमरः, न क्षुभ्याति आनुजीवयति ॥ ५६ ॥

न हिमस्ति उवा जन्तून् कृत्वापि न हिंसति ।
 तमेव हिंसवत्येवं वक्ष्यदात्रां विवक्षयेत् ॥ ५० ॥
 त्रिजेति नीचसङ्गेभ्यो त्रीण्यत्यवृतमाववात् ।
 योवार्त्ताववादेव क्षीरिणीनां त्रिबीयते ॥ ५८ ॥
 प्रत्यादयो वं विषयाः सुखयन्ति निरापदम् ।
 त्रिया सुखायते नित्यं विषया यच्च सुख्यति ॥ ५९ ॥
 देवते कन्दुकैर्मित्यं प्राप्तिवृत्तेश्च दीव्यति ।
 परिदेवयते कश्चिद् यच्च रात्रे न दुःखितः ॥ ६० ॥
 यः क्षिपति प्रियां प्रेक्षां श्लेषति द्विषतां पुरम् ।
 दुःखे वाप्यपि कार्य्याणि धिया श्लेषयति क्षणात् ॥ ६१ ॥

उवा अथैवं मनुष्यसंज्ञादिव्यतिरिक्तत्ववदति यावत्, जन्तून् पशून् न
 हिमस्ति, मनुष्ये च यत्र च पित्रदेवतकर्त्तव्यं । अथैव पशवो हिंसा नात्ये
 क्षणीयमिति स्वरवादिनि भावः ॥ ५० ॥

त्रिजेति अज्यते त्रिबीयतरति त्रिबीज् अज्यावामित्यतः कण्ठादित्यात्
 मज्जलीयपरिपदत्वादिना कः । क्षीरिणीनां कुलटानाम् ॥ ५८ ॥

प्रत्यादयः उपरसमन्वयार्थप्रत्यक्षवाः, विषयाः भीमसाधनानि यन्मूनि,
 निरापदं विषयवदितं, यं राजानं, सुखयन्ति आनन्दयन्ति । यच्च त्रिया
 क्षणात् सुखायते सुखमनुभवति ॥ ५९ ॥

दूतैरवादिभिः दीव्यति कीदृति । अवादिभिर्यत् क्रियते तस्मींश्च दूत-
 सुखते । प्राप्तिभिः क्रियते यत्तु च विज्ञेयः समाप्तवः । इति मनुः । परि-
 देवयते रोदिति ॥ ६० ॥

क्षिपति क्षालयति । द्विषतां पुरं यन्मूनां मवरं श्लेषति दृष्टि ।
 दुःखे वापि दुर्विधानि । धिया बुद्धिमत्त्वा श्लेषयति आवलीकरीति ॥ ६१ ॥

मध्नाति वादिनः प्राप्ते रणे मज्जति वेरिचः ।
 मनो मज्जति नारीणां रूपेणाप्रतिमिव यः ॥४२॥
 कुतोऽपि मज्जते नास्ती सख्येषां मज्जते वचः ।
 मज्जोत्थमज्जमज्जाली विजेतुं मज्जतेऽप्यरीम् ॥४३॥
 खेसन्ति सख्यना नित्यं खेसयन्ते च योषितः ।
 खेसायन्ते जरत्यापि यत्प्रजा निरुपद्रवाः ॥४४॥
 पिबन्ति मधु पायन्ति पीयन्ते च प्रियाधरम् ।
 यत्प्रसादाद्विज्ञातस्वपरोपद्रवाः प्रजाः ॥४५॥
 यः प्रापयति सख्यं च सख्यानं ममुराजवत् ।
 प्रापति प्रत्यहं तेजः कीर्त्तनां प्राप्नोति रोदसी ॥४६॥
 न लज्जते गुरोराज्ञां न लज्जयति यः स्थितिम् ।
 यं व्याधिरतिदीप्ताब्धिं कदाचिच्च न लज्जति ॥४७॥

प्राप्ते प्राप्तीवतर्कं, वादिनः विचारार्थिनः, मध्नाति पराजयते । रणे युद्धे,
 वेरिचः मज्जन्, मज्जति निपीडयति । ४२ ।

मज्जते विभेति । मज्जते कर्तुं प्रभवति । मज्जन्मपि दुष्करमपि कार्यं,
 मज्जति कर्तुं समर्थोभवति । ४३ ।

जरत्या इत्या, लज्जायै लतीया । खेसायन्ते कीडासुखमनुभवन्ति । खेसा-
 मज्जन् सखादिमन्त्रे पाठात् नमसपीवरिवद्व्यादिना कः । ४४ ।

प्रत्यहं प्रतिदिनं, तेजः कीर्त्तनम् प्रसारं, प्रापति लभते । कीर्त्त्या
 चमदानजनेन वज्रसा, रोदसी सावामुनी, सावापुत्रिणी रोदसी रोदसी
 रोदसीति चेति भरतः, प्राप्नोति प्राप्नोति । ४६ ।

स्थितिं मर्यादा, न लज्जयति नाविजयति । व्याधिः रोगः, चविदीनः चमन-

विद्यते यो न शृङ्गेषु याचकेषु न सिन्दति ।
 विद्यते तेषु यैर्द्रव्यं दीयमानं न शृङ्गते ॥६८॥
 आज्ञापयति योऽश्वत्थान् यज्ञे संज्ञापयत्यजान् ।
 भूपाश्च भक्तिमन्त्राभिर्वाग्भिर्विज्ञापयन्ति यम् ॥६९॥
 निष्कलन्ते सुखाद्यस्य नास्तीत्यपहृषा गिरः ।
 यः श्रियं कलयत्यैन्द्रीमुत्कलयति यो यज्ञः ॥७०॥
 सर्वो गर्ह्यति विद्याभिर्धनैर्गल्भायते परः ।
 विद्याधनसम्बुद्धोऽपि यो न गर्ह्यते प्रभुः ॥७१॥
 क्रन्दन्ते कान्दिशीकाश्च नश्यन्ते यस्य शत्रवः ।
 क्रन्दन्त्यशुजलैर्वाग्भिः क्रन्दयन्ति रिपुस्त्रियः ॥७२॥

प्रवलीऽभिर्जठरानलीयस्य, तादृशं, कदाचित् न लुहति शीवयति, यम-
 परिमिताचारादिसुनियमरचनेन तस्य न कदाचित् स्वास्याभङ्गी जायते
 इति भावः ॥ ६७ ॥

अजान् ज्ञागान् संज्ञापयति विनसति । यज्ञे पशुहिंसनाद्विषाधर्मज्ञान-
 रस्य न भवति, यथाह मनुः, यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयन्धुवा ।
 यज्ञोऽस्य भूयै सर्वस्य तज्जाद्यज्ञे बधोऽवधः । इति ॥ ६८ ॥

अश्वीला असभाः, पदवाः कर्कशाः, गिरीवाचः, न निष्कलन्ते निःसरन्ति ।
 ऐन्द्रीम् इन्द्रसम्बन्धिनीं, श्रियं लक्ष्मीं, कलयति उपभुङ्क्ते । 'ऐन्द्रं पदं भूमि-
 मतीऽपि भुङ्क्ते' इति भावः । यज्ञः उत्कलयति वितर्नोति ॥ ७० ॥

मल्लोऽहङ्कारी, स इवाचरति गल्भायते । गर्ह्यते चङ्कती
 भवति ॥ ७१ ॥

कान्दिशीका भयिन पलायिताः । कान्दिशीका इत्यत्र कान्दीका इत्यादर्श-
 पुस्तकपाठो न साधुः ॥ ७२ ॥

यः सदाद्रिहते धर्मं वृथाति च रणे रिपून् ।
 हरति दिग्धीयाश्च वृक्ष दिम्बिकबोक्ष्मि ॥७१॥
 वृथोति याचवं युद्धे तच्छिरोभिस्तृचाति नाम् ।
 स्तृचोति विदग्धावासं यः कुन्देन्दुभिर्भुञ्जेः ॥७४॥
 यतते धर्मैवासा यातयत्यनिशं द्विजः ।
 निर्यातयति वैरश्च नरेन्द्रेषु क्रमागतम् ॥७५॥
 ग्रीवांसते सङ्घसतां निशिनोत्थसिपुचिकाम् ।
 शानयत्याशुगान् मित्रं यत्सैन्यं समरोत्सुकम् ॥७६॥
 न सीदति कश्चित् कार्ये सर्वत्रासदति त्रियम् ।
 आसादयति विद्यानां सर्वासां पारमप्यसौ ॥७७॥

वृथाति विदारयति । हरति विध्वति ॥ ७१ ॥

याचवं अयुक्तमूर्धं, वृथोति निहति । तच्छिरोभिसेवां अयुक्तां नक्षत्रैः,
 नां भूमिं, वृथाति आच्छादयति । विदग्धावासं दुरभीकम् ॥ ७४ ॥

द्विजः ब्रह्मन्, अनिशं निरन्तरं, यातयति निपीडयति । नरेन्द्रेषु अधिराज-
 मन्त्रिषु, क्रमागतं कुक्षपरम्परायात्, वैरं अन्ततां, निर्यातयति शोध-
 यति ॥ ७५ ॥

ग्रीवांसते तीक्ष्णकरोति, सङ्घसतां शानघातीः प्रदीपः । असिपुत्रिकां
 क्षुरिकां, आच्छादयती आसिपुत्री च क्षुरिका आसिधेनुकेयमरः । आशुगान्
 वायान् ॥ ७६ ॥

सीदति अयसवी भवति । आसदति प्राप्नोति । सर्वासां विद्यानां आन्वी-
 क्षिकीप्रवृत्तीनां, पारं सीमान्, आसादयति अधिगच्छति । विद्याश्च यथा,
 आन्वीक्षिकी यद्यी वाचां दृक्कनीतिश्च प्राच्यती । विद्याश्च यथा एवेता वीज-
 जेमाश्च दिङ्मान् ॥ यथा, अस्मानि वेदाश्चत्वारो जीनांश्च आद्यविचारः ।

वष्टन्ति चाटकं वक्षात् प्राप्य विप्राः परस्परम् ।
 वष्टयन्ति च रत्नानि भूमिं वष्टापयन्ति च ॥७८॥
 युत्वा धर्मं निमीते यः कश्चित् कृत्वा च मायम् ।
 मनसि मानिनो यस्य यशस्विभुवनोदरे ॥७९॥
 यस्य जीवन्मते नित्यं योऽर्चयन्त्ययति हिजान् ।
 यश्चैतद्विरवीराणां कृत्वा मूर्ध्निमाहवे ॥८०॥
 विष्कथते प्रजारिष्टं विष्कथति परोदयम् ।
 विष्कथोति परोक्षीमं तपःश्रीर्ध्वजसेन यः ॥८१॥
 धनेन स्तब्धते सर्व्यः स्तब्धात्मन्वय विद्यया ।
 धनविद्यासमुद्भोऽपि न स्तब्धोति स सज्जनः ॥८२॥
 योऽर्थिनामौषितप्राप्तौ कल्पते कल्पवृक्षवत् ।
 न कल्पयति मिथ्यार्थं शिरः कल्पति विद्विषाम् ॥८३॥

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्यास्नेहाद्यनुर्द्धम् । इति ननुः ॥ ७७ ॥

चाटकं कर्षे, वष्टन्ति विभज्य यत्नन्ति ॥ ७८ ॥

युत्वा वेदिन, धर्मं निमीते सप्रमाणं करोति, वेदीदितं धर्ममेव सेवते
 इत्यर्थः । मनसि चक्षुष्यनि सदा जीवन्मतेति यावत्, वा चम्यासदिति
 यातोः प्रवीचः ॥ ७९ ॥

प्रजानाम् चरिष्टं प्रकृतीनाम् चक्षुषं, विष्कथते प्रतिपन्नाति निवारयती-
 त्वर्थः । चरिष्टमप्ये तन्ने स्तिकाभार आसवे इति मीदिनी । परोदयं
 प्रचक्षान्भुदयं, विष्कथति प्रतिपन्नाति । प्रजारिष्टमित्यत्र प्रजाविष्टं, परो-
 दयमित्यत्र यजोदयम् इत्यादयंपुस्तकयोः पाठः ॥ ८१ ॥

कल्पवृक्षवत् कल्पवृक्षवत्, धर्मिणां याचकानाम्, ईक्षितप्राप्तौ प्राप्ति-
 त्वर्थः ।

दीनानां दायते नित्यं योऽर्चिभ्यो दयते धनम् ।

दीयन्ते प्रत्यहं यस्तु दुरितानि तपस्विनः ॥८४॥

शोकैर्न जीवते सर्वः जीवते हर्षमयितः ।

सभाभ्यामप्यसंख्येयसु नातीव तीव्रति ॥८५॥

न रोषयति यस्तस्मै शो न तुष्यो न वाऽधिकः ।

यस्यै हसति तस्याऽसौ कुसमीवाभिरोचति ॥८६॥

न धृष्योति गुरोरपे न धर्षति मित्राः प्रजाः ।

तमेव धर्षयत्येकं यस्मानुं प्रतिबुध्यति ॥८७॥

चूर्यते चौर्यवृत्तौ यच्चूर्यत्यरिमच्छसम् ।

अवचूर्यति ध्योम यत्वेनाप्रभवं रजः ॥ ८८ ॥

वसुधामाय, कल्पते पर्याप्नोति, समर्प्यो भवतीत्यर्थः । ईक्षितपात्रे इति
अलमर्थयोगात् अतुष्यो । विहिता रिपूणां, शिरः मसतं, कल्पति
हिनति ॥ ८५ ॥

दयते ददाति । तपस्विनः तपोवत्सम्यक्, यस्तु राज्ञः, दुरितानि
पापानि, दीयन्ते नश्यन्ति । दीयन्ते इति दीन् चये इत्यस्य धातोः
प्रथीयः ॥ ८४ ॥

जीवते सुखति । तीव्रति शीतो भवति, तीव्रशीतो इत्यस्य जीवादिस्य
प्रथीयः ॥ ८५ ॥

अभिरीयति सर्वथा हिनति ॥ ८६ ॥

धृष्योति प्रवृत्तते । धर्षति पीडयति ॥ ८७ ॥

चूर्यते हसति विनाशयतीति यावत् । यत्समीपप्रभवं यस्तु वैश्वरयोगिनं,
रजः धृष्टपटव, ध्योम आकाशमन्त्रसम्, अवचूर्यति आकाशयति ।
चूर्णैरध्वंसते अवचूर्यति, चूर्णद्वयैरवधिरतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

नोत्पद्यते परद्रव्ये नोत्पद्यति परस्त्रियम् ।
 वस्त्रोत्पद्यति श्लाघा धर्म एव मनः सदा ॥ ८८ ॥
 यो मार्गयति सन्मार्गे मार्गति चैवमात्मनः ।
 यस्मिन्मृगयते नित्यं यादृक् तादृक् जनो धनम् ॥ ८९ ॥
 विशिनष्टि स्वरं मूर्च्छा श्रिया शक्तं विशेषति ।
 विशेषयति यो वाग्मी वाचा वाचस्पतेर्वचः ॥ ९० ॥
 वितानयति यः क्षीर्त्तिं वितनत्यमलं ययः ।
 वितनोति च यः क्षीणां हृदये मन्त्रव्यवहाम् ॥ ९१ ॥
 क्लेशते न कृषा वाक्च क्लिश्यते न च निष्कलम् ।
 नेन्द्रियाणि विरुद्धेषु क्लिप्नाति विषयेषु सः ॥ ९२ ॥
 हितं मित्तश्च यो वक्ति न वचत्यनृतं वचः ।
 नानादेशसमुद्भूतां वाचयत्यखिलां लिपिम् ॥ ९३ ॥
 यस्य वर्धति नित्यं श्रीर्दानं शक्तिश्च हंहति ।
 हंहति सिंहवदयस्य द्विपा दृष्टाऽरिवारणम् ॥ ९४ ॥

परस्त्रियं न उत्पद्यति चिन्तयति । उत्पद्यति उत्सुकं भवति ॥ ८८ ॥

विपुलं चित्रासीरतिशयाच्च विशिनष्टीत्यादिप्रयोगः । सूत्रादिना स्वरं
 द्विपं परामुय चर्ततत्त्वार्थः ॥ ९१ ॥

वितानयति विस्तृणोति ॥ ९२ ॥

क्लेशते वदति । क्लिश्यते क्लिष्टी भवति । क्लिप्नाति पीडयति ॥ ९३ ॥

वर्धति वर्धते । हंहति वर्धते । यस्य द्विपाः करिणः, अरिवारणं विपच-
 यणं दृष्टा, हंहति शक्तिर्लिंग ॥ ९४ ॥

डिपन्ति यस्म मातङ्गा डिपन्ति च तुरङ्गमाः ।
 डेपयन्ति मनुष्याश्च बुधे निष्पीडितां भुवम् ॥ ८६ ॥
 तपसा भर्जते पापं तेजसाऽरींश्च भुज्जति ।
 कर्मबीजानि सर्वाणि योगाभ्यासादृच्छति यः ॥ ८७ ॥
 रिङ्क्ते रिपुर्यदाक्रान्तो धनैर्धनैश्च रचति ।
 रचयन्ति च यस्मारीक्षोषमाव्यनुवारिभिः ॥ ८८ ॥
 सत्यं वदति सर्वत्र सर्वस्य वदते हितम् ।
 यश्च सत्यं न च हितं न वादयति तद्वचः ॥ ८९ ॥
 सर्वोऽप्यर्जयति द्रव्यमात्मनः प्रीतिहेतवे ।
 भर्जते श्राव्यतीं कौर्णिं यश्चार्जयति यः स्त्रियम् ॥ ९० ॥

डिपन्ति धावन्ति, डिप वेगमने, इत्यस्य प्रयोगः । ८६ ।

भर्जते दहति, नाशयतीति यावत् । तेजसा प्रभावेन, अरीन् भवन्, भुज्जति दहति । योगाभ्यासान् पुनः पुनः परमात्मानुसन्धानात्, कर्मबीजानि भवबीजभूतानि शुभाशुभानि कर्माणि, भुज्जति दहति, 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भक्षयति' इति श्रुतिवचनम् । 'इतरी दहने कर्मबीजं वदते ज्ञानमयेन वदति' इति रघुः । ८७ ।

रिपुः शत्रुः, यदा आक्रान्तः तेन राज्ञा अभिभूतः, यदा रिङ्क्ते भयात् पुरीषम् उत्सृजति, रिच विट्चरचे, इत्यस्य प्रयोगः । रचति रिक्ती भवति, कौर्णीयायत इत्यर्थः । यश्च राज्ञः रिपोर्नारीणां क्षोषमानि, चतुवारिभिः पतिनामकृतैर्नयनजलैः, रचयन्ति सन्पृक्तानि भवन्ति । ८८ ।

श्राव्यतीं निष्ठां चिरस्मृतिविनीमित्यर्थः । ९० ।

यस्य सङ्ग्रामशौचत्वं प्राप्नोते बाहुशालिनः ।
 यस्मिन्ने सदगुणा नित्यं यस्मिन्ति च सुरालयम् ॥ १०१ ॥
 भक्षयन्तास्त्रि भक्षन्ते मांसं भक्षन्ति शोषितम् ।
 यत्कङ्कनचङ्कितान्नानां यत्रूपां कौशपा रणे ॥ १०२ ॥
 यस्तु साक्षयते बभूवुः साक्षयत्यखिलाः प्रजाः ।
 उल्लसन्ति यमाशोक्य ललनानां मनोरथाः ॥ १०३ ॥
 मुटति दिवतां दर्पं तेनां खड्गश्च मोटति ।
 यो मोटयति रात्रेऽपि तत्कीर्त्त्याऽमरमण्डपान् ॥ १०४ ॥
 बुधे वचाति यन्मूषामयान् मृषति वारवान् ।
 यन्मुवाधेः पुनस्तस्य नैकोऽपि म्रियते नरः ॥ १०५ ॥
 त्रसन्ति यच्च यस्मात् त्रसन्ति परदारगाः ।
 यस्मात्सवति निःश्रीमान् शस्त्रेण परवारवान् ॥ १०६ ॥

बाहुशालिनः वीरपुत्रवा इत्यर्थः, यस्य संग्रामशौचत्वं, रक्षणशक्तिः, प्राप्नोते
 प्रयच्छति । यस्मिन्ने सर्वेषां प्रचरति । यस्मिन्ति यच्छति ॥ १०१ ॥

कृचपः द्रवः भक्षयन्ति विद्यतेऽस्य इति कौचपः राक्षसः ॥ १०२ ॥

बभूवुः साक्षयते विप्लवते, सुकृतसमाजं कामयतइत्यर्थः । साक्षयति
 उपस्थिते, चतुरस्रवर्तीत्यर्थः । यं राजानम्, शास्त्रीक इति, ललनानां मारीचां,
 मनोरथाः वाणाः, उल्लसन्ति क्षुभिता भवन्ति, यतिश्रीमनीयाकृतेश्च दर्शनेन
 क्षान्तिनीजमदृश्येण प्रवधाः खरवैदना जातवन् इति भावः ॥ १०३ ॥

दिवतां यक्षूषां, दर्पं चण्डहारं, मुटति चूर्णयति हरतीति यावत् ॥ १०४ ॥

वचाति वनि, विंशत्येक वचातीः प्रसीधः । वारवान् यजमान्, वचति
 वनि, विंशत्येक तीर्थादिकस्य वचचातीः प्रसीधः ॥ १०५ ॥

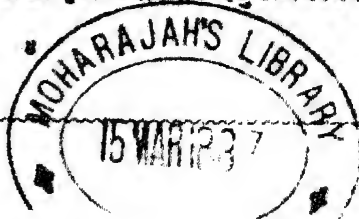
सुखस्यैवास्मिन् दुर्गाम् कथयामि च लोटति ।
 रिपूणां लोटयन्त्यासौ कुक्षराणां चटाश्च यः ॥ १०० ॥
 न तथा वर्तते ज्ञानं नृणां नाऽपि वर्तते ।
 नर्तयन्त्युपेतार्थत्वाग्निं स नरं यथा ॥ १०१ ॥
 द्राघते वपुर्लब्धं द्राघते च निशामि ।
 द्राघति चीचतापत्रं यद्विद्योने मृगोदया ॥ १०२ ॥
 चिचति दुरितं दृष्ट्वा चिचोत्थैश्च दुःखताम् ।
 अस्मान् नित्यमस्मान् चिचुते यः सद्युक्तिभिः ॥ ११० ॥
 चिचन्ते च यथा राज्ञी परस्त्रीषु चिचन्ति च ।
 चिचन्ते श्रीसस्यस्यो वाच्यवानपि तानसौ ॥ १११ ॥

आसौ दुष्टः, रिपूणां मन्त्राः, कुक्षराणां उल्लिखिताः, चटाः सङ्घर्षः, लोटयति
 मच्चाति ॥ १०० ॥

यद्विद्योने वक्रराजः विरुद्धः, मृगोदया उल्लिखिताः, परमवपुर्वतीनां निजा-
 कृतानामिच्छाः, वपुः शरीरं, द्राघते दीर्घत्वमिति, क्लृप्ततापत्रमिच्छा-
 यत्तं भवतीति भावः । निशामि राज्ञी, द्राघते प्रजावरद्वयं सङ्गते इत्यर्थः ।
 चीचतापत्रं क्लृप्तता यत्तं वपुर्लब्धेयः, शरीरस्य आर्ज्यमिच्छाः, द्राघति
 वर्तते ॥ १०२ ॥

दुरितं पापम् । चिचोत्थैः, दुःखतां दारिद्र्यं, चिचोति विनाशयति ॥ ११० ॥

ये राज्ञी चिचन्ते जनानि दुष्टिनाथं सचरन्तीत्यर्थः । परस्त्रीषु परदारेषु च
 चिचन्ति पापमिच्छां प्रकाशयन्ति । असौ राजा, वाच्यवानपि तान् चिचन्ते
 चयनयते । 'आसौ दुष्टः प्रियेऽस्यासीदनुशीवीरजयता' इति भावः ॥ १११ ॥

चयति प्रत्यक्षं पापं चायति द्वितीयां कृतम् ।
 ययः चियति रोदधोर्यस्य धर्मरतात्मनः ॥ ११२ ॥
 दृष्टं जोडयति दिट्ठु वसं तेन च जोडति ।
 तान्मन्त्रतापमान् मन्त्रलेन जुडत्यसौ ॥ ११३ ॥
 अयं राधोति विप्राधं व्यञ्जनानि च राधति ।
 यत्प्रसादात्मनः सर्व्वः सततं राधति त्रिधा ॥ ११४ ॥
 यो मोचति परद्वयं तस्य मुञ्चति यः शिरः ।
 मुञ्चत्यपहृताङ्गीनां दुःखं धनसमर्पणात् ॥ ११५ ॥
 भक्त्याऽर्चयति यो विप्रान् गुरुन् देवांस्तथाऽर्चति ।
 अर्चने चरन् यस्य मीलिरत्नांशुभिर्वृषाः ॥ ११६ ॥
 यङ्ग व्यययति द्वयं तदर्थं यो व्ययत्यरीन् ।
 व्ययते यद्ययशोविभ्यं त्रैलोक्यादर्शतां मतम् ॥ ११७ ॥

ययः कीर्तिः, रोदधोः पापान्मन्त्ररतात्मनः, चियति वयति चि वासे
 दृष्टं तीर्थादिदृष्टं प्रयोगः ॥ ११२ ॥

दिट्ठु मन्त्र, दृष्टं जोडयति वेरयति, मन्त्रलेन दृष्ट्यर्थः । अयमवसापमान्
 अवाप्तवन्मान्, तान् शिरः, मन्त्रलेन मुचति वधति ॥ ११३ ॥

विप्राधं ब्राह्मणभोजनार्थं, अयं अर्चा, राधोति कृपादयति । त्रिधा
 कृपाया, राधति कृपयती भवति ॥ ११४ ॥

मोचति अपहरति । मुञ्चति छिनत्ति । अपहृताः अर्चाः अर्चानि वेदां वे,
 ताडयमानां अनामान् ॥ ११५ ॥

मीलितु क्षिरीटेयुः, 'मीलितुः क्षिरीटे अक्षिषी चूकामक्षिरीक्षिरीक्षे' इति ईमः,
 यानि रत्नानि, तेषाम् अंशुभिः क्षिरवैः, चूकामक्षिरीक्षिरीक्षिः, यत्र
 चरन्ती, अर्चने पूजयति ॥ ११६ ॥

यङ्ग शूरि, अययं अययति, व्यययति अययति अययति अययति अययति ।

अहति विवतां कर्षमहति दुरितोदयम् ।
 वसाहति हरिद्रां दीनानां द्रविषं दहत् ॥ ११८ ॥
 अहते विविषं आहु आहते च रसायनम् ।
 आसाहति सर्वेषां विषयाणां सुखानि चः ॥ ११९ ॥
 अत्र विच्छति तद्रूपो अत्र विच्छावति अत्रम् ।
 विच्छावति तन्नाडी वृषतीनां सुखान्वयम् ॥ १२० ॥
 न विभेति मरेन्नेभ्यो देवेभ्योऽपि न भेषति ।
 एकस्मात् भेषते धर्मात् भेषत्ववसोक्तः ॥ १२१ ॥

तद्वत्' कृपापिबु विनिवीमावे, चरीन् अहत्, अहति नच्छति, अहत्तः प्रसक्त
 विनाम्नाहति अत्रः । 'आहान' हि विवतां सतां वारितुचामिव'
 इति रङ्गः ॥ ११० ॥

दुरितोदयं पापक्रियाप्राप्तुमात्रं, अहति निराकरतीति । द्रविषं, धनं, दहत्
 प्रसक्तम् अहत्, दीनानां हरिद्राणां, हरिद्राज् अहति नाशयति ॥ ११८ ॥

रसायनं नाम विषहन्तरीरसैवः कान्तिपुष्टिवहारीत्यादिहरी भेषजविशेषः,
 अहत्तं वैद्यके, दीनमात्रः कृतिं मिथामारीत्य' तद्वत्' अत्रः । ईदृश्विषयं
 कान्तिं नरी विन्देद्रसायनम् ॥ इति । आहते अत्राति । विषयाणां दिव्य-
 उपरसमन्वादीनाम् ॥ ११९ ॥

तद्रूपः तत्र रात्रः सुखार्थं सुरचितं क्षेत्रं, यत्र विच्छति नच्छति । अत्रं
 अत्र विच्छावति नच्छति । अत्र वृषतीनां वृषतिपक्षाणां रात्रां, सुखान्वयं
 सुखाधारवृत्तं वृत्तु, विच्छावति अपहरति । विच्छावतीत्यत्र 'विच्छाऽकुति-
 पक्षीवायः' इत्यावः, तदी वातुल्यम् ॥ १२० ॥

ईदृश्वः इत्यादिभ्यः, न भेषति विभेति, अत्रेण अत्रतम् इत्यादीनां तर्प-
 कान् तत्र अत्रवहादिकृतदुर्मिचादिदेवत्वसम्बन्धी अत्रं न आहतिप्रतिभावः ।

यं कृणन्ति गुणग्रामः कृतत्वविशिष्टांसि यः ।

कीर्त्तयन्ति च गोष्ठौषु यद्गुणान्परोगणाः ॥ १२२ ॥

न्यञ्चते प्रत्यहं मोहो यस्मानन्यञ्चन्ति चाऽरयः ।

अञ्चयन्ति सदा यच्च गुणाः सर्व्वतिशायिनः ॥ १२३ ॥

न कुप्याति बुभुक्षार्त्तः शीतार्त्तश्च न कुम्बति ।

यस्य राष्ट्रे धनाढ्यो वा मृतः कोऽपि न कुप्यति ॥ १२४ ॥

अत्राह कामन्दकः, 'हुताशनी जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं' तथा । इति पञ्चविधं दैवं मागुषं व्यसनं ततः । आयुक्तकेभ्यश्चैरेभ्यः परेभ्यो राजवज्रभात् । पृथिवीपतिलीभाच्च नराणां पञ्चधा मतम् ॥ इति ॥ १२१ ॥

गुणग्रामः दयादाक्षिण्यादिसद्गुणसमूहः, यं राजानं, कृणन्ति वेष्टते समा-
श्रयतीति यावत् । कृतत्वमिति । अपरोगणा उर्व्वशीमेनकाद्या दिव्या-
जनाः, यदुक्तं वक्रपुराणे, 'उर्व्वशी मेनका रम्भा मिमिक्षेऽशौ चक्षुष्मता ।
विन्नाषी च हुताषी च पञ्चशूरा तिलीतमा । भानुमन्वयला वर्षा हादशा-
सुरसः सुभाः' ॥ इति । गोष्ठौषु समासु, 'गोष्ठौ समाशानाश्चापि' इति विश्वः ।
यद्गुणान् कीर्त्तयन्ति उर्व्वर्गायन्ति ॥ १२२ ॥

यस्मात् मोहः अज्ञानं, न्यञ्चते अपमञ्चति । अरयः अचरयः, यस्मात् राष्ट्रं,
न्यञ्चन्ति अपसरन्ति यद्वायात् पलायनश्चार्थः । सर्व्वान् अतिशययन्ति परा-
भवन्तीति सर्व्वतिशायिनः अनन्वसाधारणाश्चार्थः, गुणाः श्रेय्यादयः, यं
राजानं, अञ्चयन्ति विविचयन्ति भूषयन्तीति यावत् ॥ १२३ ॥

बुभुक्षार्त्तः कुषापीडितोजनः, न कुप्याति क्रिप्यति । शीतार्त्तः शीतपीडितश्च
जनः, न कुम्बति क्रिप्यति । असौ राजा अश्वमेधः कुषियानां वसुधैव शीतार्त्ताणां
क्षेत्रमवनयतीत्यर्थः । धनाढ्यो जनः, न कुप्यति परान् क्रिप्यति, राजदण्ड-
भवाद्बलवन्तो दुर्बलान् माऽभिवाधयन्तिभावः । अतः कोऽपि न कुप्यति
पुतिवन्भावश्च, अश्वमेधानां वतानां राजैवाऽन्योऽपि करोतीतिभावः ॥ १२४ ॥

विचारयति यो धर्मं विद्वद्भिर्जाज्ञयैः सह ।
 विचारयत्यस्य लोके शरच्चन्द्रीज्ज्वलं ययः ॥ १२५ ॥
 अविद्यानिद्रयाक्रान्ते जगत्प्रेतः स चेति ।
 धिया चेतयते सर्वं परस्य हृदये स्थितम् ॥ १२६ ॥
 यो भुजाभ्यां भुवो भारं भरते भरतीपमः ।
 विभर्ति च यशोराशिं भूयांसं यस्य भूरपि ॥ १२७ ॥
 यस्य रोषारुणा दृष्टिर्धावते यत्र शास्त्रे ।
 पाशपाणिस्ततस्तस्मिन् यमदूतोऽभिधावति ॥ १२८ ॥
 शास्त्रेण स्तीभते भूयो लघुप्रकृतिको नरः ।
 न सुभाति महात्माऽसौ न सुभोत्यक्षतस्ततः ॥ १२९ ॥
 प्राणिङ्क्ते दक्षिणीयानां विप्राणाञ्चरणैश्च यः ।
 यत्पादौ मौलिरत्नांशुजालैर्नैनेति राजकम् ॥ १३० ॥

अविद्या अज्ञानं, सैव निद्रा चैतन्यनिमीलनात् निद्रासद्विषयीत्यर्थः, तथा
 पाक्रान्ते अभिभूते जगति, एकः केवलः, स चेति जागर्ति, ज्ञानचक्षुषा
 सर्वं पश्यतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

भरतीपमः दुष्कलात्मजभरतराजसदृशः, यथा मनुजस्य, यदुक्तं वायुपुराणे,
 'भरत्वात् प्रजानां वै मनुभरतउच्यते । निरुक्तवचनादेव सर्वं तदभारत'
 कृतम् । इति । भरते धारयति ॥ १२७ ॥

यत्र शास्त्रः, टीकाद्वया जीवताया, दृष्टिः यत्र प्राचये प्रवृत्तये, धावते
 निपतति । पाशपाणिः रज्जुदण्डः, यमदूतः तस्मिन् प्रवृत्तये इति शेषः,
 अभिधावति, कुपितः सद्यस्य रिपुघ्नस्तुम्भूतवतीति भावः ॥ १२८ ॥

दक्षिणार्धेनेति दक्षिणीयाः, वज्रे वज्रलीनारीपिता महातुल्य इत्यर्थः,
 तेषां चरणैः पादौ, प्राणिङ्क्ते प्राणान् पुनाति । राजकं नृपसमूहः,

नृते भर्तारि दुःखार्ताः क्षिप्सन्ति वहरिष्विवः ।
 यमकामधुमिक्षायां क्षिप्सन्ति नवमानि च ॥ १११ ॥
 न सम्भवति केनाऽपि सर्वत्र विजयी दुःखः ।
 सम्भवाति धनुषेव योग्यवाद्येषु सावकम् ॥ ११२ ॥
 दीर्घां वीं विवतां हर्षं भक्षयत्वाश्चनेयवत् ।
 भवति कामिनीनाञ्च हृष्टा मानमनङ्गवत् ॥ ११३ ॥
 यत्र वेवेति वेदान्तं प्राप्ताभ्यासेन सर्वदा ।
 विविनक्ति च यच्चूचामाजी सखद्वयं च ॥ ११४ ॥
 प्राप्यायन्ते यतः प्राप्य यज्ञभागान् द्विवीकृतः ।
 प्रभूतधनसम्पत्तेराप्यायन्ते च यत्प्रजाः ॥ ११५ ॥

नीलिरवाद्यवाद्यैः चूचामधुमरीषिभिः, यत्र रात्रः पादौ, वेवेति प्रजा
 वति रक्षयतीति यावत् ॥ ११० ॥

क्षिप्सन्ति वहरिष्विवः । नवमानि क्षिप्सन्ति पादांश्च भवति ॥ १११ ॥

सम्भवति यन्त्रिं वरीति । सम्भवाति वीजवति । सावकं नाचम् ॥ ११२ ॥

वाद्यवेद्यवत् नृमानिच, दीर्घां वाहुध्यां, विवतां हर्षं यच्चूचां नयै, भक्ष-
 यति चक्षयति, कवयैव कधुवयवैव रिपुघ्नं निहन्तीति भावः । यमङ्गवत्
 सम्पूर्णं, यन्त्रिणीभनीकाकतिरिचयैः, च रात्रा, हृष्टा चाचीकेनेव, कामि-
 नीनां मानं यववेद्यादिसमुद्रं वीर्यं, भवति निराकरोति ॥ ११३ ॥

चाजी दुष्टे, यच्चूचां सखद्वयं वक्ष्यद्वयं, एवीषीवमिचयैः, विविनक्ति
 यवधारयति ॥ ११४ ॥

विवन् वीकः कामं वेदा ते द्विवीकृतः देवाः, द्विं कवेऽनारीके वेदि
 विवः । वीः वीक रजि यवे इवीहरादित्यात् साधुः । यत्र यच्चात् रात्रः,
 यज्ञभागान् प्राप्य, प्राप्यायन्ते द्विवीकृतः ॥ ११५ ॥

यो वै व्यावृण्वते निम्नं विचित्रं विष न मेदते ।
 इति व्यावृण्वतोऽसौ महाकाशो न मेदति ॥११६॥
 बुधे ह्यसौति मन्त्रां वारचान् वाचपङ्क्तिभिः ।
 इत्या मन्त्रप्रहारश्च तेषां क्रोधाति यः विषम् ॥११७॥
 वृताचिंतइवाऽर्चिचानर्चते यो रवाङ्गमे ।
 अर्चायते ब्रूवाचश्च योऽप्यस्य परैः सह ॥ ११८ ॥
 धीरन्तगाधीरवाकावा विनीता यश्च वारचाः ।
 जात्या भुज्याश्च भूयन्ते साधुभिः साधु वाहिताः ॥११९॥
 यस्मिन् समुदिते रात्रि जनः संकोचति चित्ती ।
 संकुचत्वदिनारीचां मुखं पद्मेव ह्यस्युति ॥ १२० ॥

निम्नं प्रतिदिनं, व्यावृण्वते अमसङ्घिचुतायभासायै व्यावृण्वते करोति,
 उक्तञ्च, वाचपं कर्षयामर्षो कर्ष्यं ह्यमसङ्घिचुता । दीपययीऽग्निमहिष
 व्यायामादुपजायते । इति । मेदते विघ्नति अमन्त्राहो भवतीति वाचम् ।
 मेदति व्यावृण्वति ॥ ११६ ॥

वाचपङ्क्तिभिः मन्त्रसमूहैः, वारचान् मन्त्रान्, ह्यसौति विनक्ति ॥ ११७ ॥

रवाङ्गमे बुधसूनी, वृताचिंतः वृताचिन्तितः, अर्चिचान् पापक इव, अर्चते
 भुजति, अर्पतिमेव तेजसा दीपयतइत्यर्थः ॥ ११८ ॥

आधीरवैः अन्तारीकैः, वाकावाः अविहङ्गाः, 'आधीरवा इतिपवा इत्या-
 रीडा निवादिनः' इत्यन्तरः । विनीताः विचिताः, यश्च वारचाः अस्मिन्,
 धीरानि वतिचातुर्यं मन्त्रावबन्धि, धीर वतिचातुर्यइत्यस्य आदिमधीरस्य
 प्रवीरः । साधुभिः कुश्रवैः सारविभिरित्यर्थः, साधु सुतु यथा ज्ञात् यथा,
 वाहिताः वेदिताः, जात्याः जेडाः, भूरं मारं वदन्तीति भुज्याः भुज्याः, रवाचा-
 इत्यर्थः, भूयन्ते पावन्ति, भूरं मताविष्यस्य दिवादिनयोवयस्य प्रवीरः ॥ ११९ ॥

यस्मिन् रात्रि, चित्ती अविद्या, समुदिते अत्युदयं भवति सति, अन्धः

नाऽवद्यं बोधति शारि यस्य कश्चिदुपद्रवम् ।
 बोधयन्ति पुनः सर्वे दीर्घमायुर्देदाश्रिताः ॥ १४१ ॥
 उद्धीयन्ते शरा यस्य कोटिभ्यः समराङ्गने ।
 भङ्गानामरिस्त्रैन्वानामुद्धयन्ते रजांसि च ॥ १४२ ॥
 यो सिङ्गेनाऽनुमयते कृतकमप्यरिचेष्टितम् ।
 न चाऽनुमाययत्यव्यस्तस्य यजेतसि स्मितम् ॥ १४३ ॥
 मृद्नाति विधतां दर्पं यो भुजाभ्यां भुवः पतिः ।
 नर्हन्ते चरन्तौ यस्य विद्विषः शरचं गताः ॥ १४४ ॥

जगः, संवीचति विजोचति, सर्वसंजीविनायौ राजाऽश्रमिति भावः । पद्मे-
 वदयुति चरन्तिपुन्दरं, चरिनारीणां तदीयरिपुमुन्दरीणां, कृतं, संकुचति
 विजोचति, पतिनाचकृतेन वीक्षेन जलिनं भवतीत्यर्थः ॥ १४० ॥

अवद्यं निन्दं, उपद्रवम् उत्पत्तं, राजापराधजन्यम् अकालव्यवृद्धिर्भादि-
 व्यजनमित्यर्थः, बोधति आवेदयति । यदाश्रिताः सर्वे यदधिकृताः सर्व्याः
 पङ्क्तय इत्यर्थः, दीर्घं आयुः पद्मपाशुचं, बोधयन्ति प्रचारयन्ति, पुद्मपाशुच-
 कीर्तिनी विद्वत्प्रदाः सर्व्याः प्रजासदधिकारे जीहन्त इति भावः ॥ १४१ ॥

उद्धीयन्ते उत्पतन्ति । भङ्गानां पङ्क्तयपराङ्मान् ॥ १४२ ॥

सिङ्गेन सिङ्गेन, कृतकं निषिद्धम् अरिचेष्टितं परमव्यस्यकार्यम्,
 अनुमयते आनाति, आत्मा च प्रायेव सत्पतीकारोपायं चिन्तयतीति भावः ।
 न चाऽनुमाय, तस्य चेति वत् स्मितं तदीयम् इष्टितमित्यर्थः, न अनुमाययति
 अवयन्तुं नशीति, मृदयूदाकारेणिवीऽष्टौ राजेति भावः । तथा चोचं,
 पुष्पेताऽरिपुष्पाच आवां निम्नं कसेऽतः । नाऽकश्चिद् परीक्षित्याद् विद्या-
 च्छिद् परक तु । मृदेत् मृदेत् इत्याहानि रवेद विवरनात्मनः ॥ इति ॥ १४३ ॥
 मृद्नाति सेचूर्णयति सर्व्याऽनुमयतीति यावत् । नर्हन्ते संवाहयन्ति ॥ १४४ ॥

मिसन्ति प्रत्यहं यस्य वाजिवारचसम्पदः ।
 मीलन्ति रिपुनारीणां सुखपद्मवर्णानि च ॥ १४५ ॥
 यस्य व्याघोटते दण्डो गच्छतायेः कुतश्चन ।
 व्याघुटन्ति विपश्चाच्च यत्सस्युच्चमुपागताः ॥ १४६ ॥
 यो वाम्भो वाहिनां मध्ये वाचमुच्चैः प्रपद्यते ।
 प्रपद्यन्ति यत्कीर्तिं दिक्मुखेषु मञ्जजनाः ॥ १४७ ॥
 यस्य व्याघाजितैर्भिर्नैः पूज्यमाना दिने दिने ।
 तुषन्ति ब्राह्मणा नित्यं तूषन्ति कुलदेवताः ॥ १४८ ॥
 मनो नोद्विजते यस्य ददतोऽर्थमहर्निशम् ।
 उद्विजन्ति च संसाराद्वसारादाज्यवेदिनः ॥ १४९ ॥
 नेदते न परं कश्चित् स्वामी यः समदर्शनः ।
 तं निन्दति परीवाद् परस्य विदधाति यः ॥ १५० ॥

वाजिनी घोटकाः, वारणाः कविरः, सम्पदी धनरश्मानि च, यथा वाजि-
 वारचरुपाः सम्पदः । मिसन्ति एकत्र संगता भवन्ति ॥ १४५ ॥

यस्य राज्ञः, दण्डः चक्रतायेः विपश्चः सन्, न व्याघोटते प्रत्यावर्तते, सन्-
 प्रवीतं दण्डं न कीदृशतिवर्तत इत्यर्थः । व्याघुटन्ति पक्षादयो ॥ १४६ ॥

प्रपद्यते विष्णुकीर्तिं उदीरयतीति वाचम् । प्रपद्यन्ति जीवयन्ति ॥ १४७ ॥
 कुलदेवताः गृहदेवताः, 'समाधीयमणे नीचे गृहेऽपि कश्चित् कुलम्' इति
 विश्वः ॥ १४८ ॥

उद्विजन्ति विरज्यन्ते । आज्यवेदिनः आध्यात्मज्ञानसम्पन्नज ॥ १४९ ॥
 नेदते निन्दति, निद निन्दायाजिज्जस्य भीषादिकस्य प्रवीरः । समदर्शनः
 सर्वत्र समदृष्टिः, विषारादिव्याघी सर्वं विजः परीवेतिनेदरहित इति वाचम् ।

पितुन् पूरयति चापि हृदयमथैव नः कदा ।
 पूर्वमेतं पितरस्ताव प्रसादैरदितोदितम् ॥ १५१ ॥
 न प्रगल्भायते मिथ्याकथनैर्यः कदाचन ।
 चाञ्जी प्रगल्भते दोर्ध्वा द्विषां विषटयन् घटाः ॥ १५२ ॥
 प्रकाशते यद्वा व्योम्नि चन्द्रः संपूर्वमच्छलः ।
 प्रकाशते तथा भूमौ प्रजानां नयनोत्सवः ॥ १५३ ॥
 यज्ञस्याऽन्ते विजातिभ्यो दातुं हृष्यति यो धनं ।
 चैत्यदेवकुसुम्याजादयमस्तर्पयतीव नः ॥ १५४ ॥
 विनाऽपराधमारण्यान् न छेदति कृमान्वी ।
 छेदयत्यरिबीरांसं संधामरसिकान् कृपः ॥ १५५ ॥

परीवादम् अपवादम् ॥ १५० ॥

उदितोदितं व्याख्यानं पश्चितमिति यावत् ॥ १५१ ॥

चाञ्जी युद्धे, द्विषां रिपूषां घटाः समूहान्, विषटयन् विस्त्रिययन्, प्रगल्भते
 प्रपुन्य अभिमानमाविष्करीति ॥ १५२ ॥

नयनीमत्सवः नयनानन्दसरः । प्रकाशते विभाति ॥ १५३ ॥

चैत्यदेवकुसुम्याजादिति । चैत्येषु देवामारेषु यानि देवकुशानि प्रतिष्ठितदेव-
 उद्यानि, तद्याजान् तदपदेशेन, यथा, चैत्यानि यज्ञस्थानानि, देवकुशानि
 देवप्रहाणि, तद्याजान्, कजातीयमथे जीवे मर्येऽपि कथितं कुशमिति विदुः ।
 यज्ञः कीर्तिः, तर्पयति शीलयति, यज्ञदेवप्रतिष्ठाव्यवहारैर्नैवृत्तीं कीर्तिमन्वय-
 तीति ज्ञातः ॥ १५४ ॥

विनाऽपराधमिवान्ध्याविनाऽस्य अज्ञानाव्यकुलराहित्यं विवक्षितम्, तथाचीनं,
 'वर्जयित् सुरापात्रं कथयां वर्जयित् कदा' इति । छेदयति हलीत्यर्थः ॥ १५५ ॥

अनुते अनुतुकोऽवी प्रजायाजयत् ऋतुः ।

पितृवयस्यते तच्च मान्दं जनपदः सदा ॥ १५४ ॥

चित्रैचितयति व्योम रत्नाभरवरजिभिः ।

यरीयसा चरित्रेव यक्ष चित्रीयते जनः ॥ १५७ ॥

यो न कुप्यति विद्याय कुप्यते च महाप्रभुः ।

प्रकोपयत्यसौ राधा यस्तेन सहसो जनः ॥ १५८ ॥

ईदं त्रिपिष्टपक्षाने यदनुचांवारचक्रजः ।

स्वयं पुष्कलितोऽर्वादिद्वीजा ईदयत्यपि ॥ १५९ ॥

अहते पुष्कलीर्षेषु हवमुष्मानि प्रक्षितः ।

अहयत्यरिसेन्यानि युधि पृष्ठेभु सायकैः ॥ १६० ॥

अनुतुको वैवस्वतमनुसहजः । प्रजां प्रकृतिसमूहम्, आत्मजम् पुत्रमित्य, अनुते प्रक्यति, अपत्यमिच्छित्वैव प्रजाः पाशयतीत्यर्थः, उक्तञ्च,—‘राजानः पितरः प्रोक्ताः पुत्रा जनपदाक्षया । अतो भूपाः पाशयन्ति प्रजाः पुत्रानिवीरकान् । इति ॥ १५६ ॥

चित्रैः चित्रिभैः, रत्नाभरवरजिभिः आभिरुच्यते इत्यादिभूषणविरचैः, व्योम आकाशं, चित्रयति रञ्जयति । चित्रीयते चित्रिणी भवति । चित्रीयते इति कल्पादिवचनञ्च चित्रोवचनं पाठात् क्यः, कानुवचनेन आत्मनेपदञ्च ॥ १५७ ॥

आरचक्रजः दीवन्दिहन्, त्रिपिष्टपक्षाने कर्मबीजे, यदनुचान्, ईदं कीर्ति, ईदं कृताधिकाररूपम् । विट् व्यापकम् बीजी यक्ष इति विद्वीजा इन्द्रः, पृथीहरादित्यान् साधुः । ईदयति कीर्ति, यदनुचानिभ्यनुवचः ॥ १५८ ॥

पुष्कलीर्षेषु, प्रक्षितः क्षयिमानुकारेण, हवमुष्मानि अक्षयान्तिताम् वक्ष्यति हवयमानि, अहते अक्षयति, ददातीति दावन्, महावचनं यदनुं दीवीपुराणे, ‘हवमावी सनादाय नुवानी अक्षयान्तिती । हेमचन्द्रो ग्रन्थे रीष्ये अक्षयि पूजये-
क्यते । शिवीनां पूजयित्वा तु सङ्घिने वः प्रवक्ष्याति । शिवमन्त्राय विद्याय

मिःशेषयति यः यन्नम् शेषदीर्घमुज्ज्वलः ।

मिःशेषयति हानेन भाष्कागारं दिने दिने ॥ १६१ ॥

सुखम् यस्मिन् सुखानि वदन्ति वसिष्ठो विद्याः ।

प्रीच्छन्ति प्रचुरैषामभेन हीनतां प्रजाः ॥ १६२ ॥

उद्भाष्यन्ते वरं लोके ये भिषाव्रतचारिणः ।

न हीना दुःखिताः केचिद्भाष्यन्ति यस्मिन् मन्त्रे ॥ १६३ ॥

न धाक्यति जनः कश्चिन्नाकाक्यति परस्त्रियम् ।

सर्वोऽपि धार्मिकमुष्टस्तस्य राष्ट्रे स्थितो जनः ॥ १६४ ॥

रीतिष्ठा वा वनेषु वा । न विद्वीनी भवेत्तस्य सुप्रवीणतः कृतः । वाच-
रं हसयेनाभेन शब्देन च प्रचुरं विजः । इति ॥ १६० ॥

शेषद्वयं यन्नमद्वयं, दीर्घं मुज्ज्वली वाङ्मयी यस्मिन्, नचास्य इत्यर्थः । 'सुखे
मुज्ज्वलीयमानाचारि' इति रघुः । यन्नम् मिःशेषयति उज्ज्वलयति । भाष्कागारं
धनागारं, हानेन, मिःशेषयति शून्यं करोति ॥ १६१ ॥

यस्य द्वे तदीयराष्ट्रे, वसिष्ठो विद्याः सत्यः प्राज्ञाः, सुखम् यन्नायास-
सम्, यन् चतुर्भिर्भेदः, सुखानि चतुर्भ्यः । एषा विद्यानां, प्रचुरैश्च बहुभिर्न
तेन चतुर्भिः, प्रजाः जनसमूहः, हीनतां दासिद्वा, प्रीच्छन्ति स्वप्नानि । प्रीच्छ-
न्तीति प्रपूज्यते तीर्थादिभ्यः उक्तं त्वानि इत्यस्य प्रदीपः । प्रीच्छन्तीति चादर्श-
पुस्तकव्यापारो न साधुः ॥ १६२ ॥

लोके तदीयराष्ट्रे, ये भिषाव्रतचारिणः भिषासुखी प्राज्ञाः, व्रतचारिणः
इत्यर्थः, ते परं चतुर्भ्यः, उद्भाष्यन्ते हीनान्, यस्मिन् यस्मिन् प्रचुरैश्च भिषा-
नेन सुखं जीवन्तीति भावः । भिषासुखेन व्रतचारिणां इतिमाह मनुः,—
भेदेन वसन्तिभ्यः नैकाद्यादी भवेद्व्रती । भेदेन व्रतानि व्रतपराससना
कृता' । इति ॥ १६३ ॥

धाक्यति कदम्बं रीति, नातवादं करोतीत्यर्थः । धाक्यं चोरयते इत्यस्य

उद्वहते न क्षणाऽपि सर्वं सर्वपरावहः ।
 उद्वहति मोहोऽसर्वमिव यो मुचान् ॥ १४५ ॥
 तेपन्ने यस्य बह्वेन्दोर्भावश्चास्यतविन्दः ।
 यं वीक्ष्य तेपते स्त्रीषां वपुः स्वरभराहतम् ॥ १४६ ॥
 क्षमते यो हरिद्राणां दुष्टान् न क्षमति प्रभुः ।
 न क्षाम्यति द्वितीयानामपराधक्षामयि ॥ १४७ ॥
 तितिक्षते क्षमो यस्य सापराधेषु साधुषु ।
 तेजयन्ति समाक्रम्य सर्वेषां च सतां निरम् ॥ १४८ ॥
 यस्य योगनिमज्जस्य भोगलक्षा ज्ञप्तायते ।
 ज्ञायते दीर्घसंसारयन्त्रिष्वान्विनिश्चयात् ॥ १४९ ॥

भीमादिकस्य प्रवीणः ॥ १५० ॥

उद्वहते उच्छ्वसति । मोहोऽसर्वमिव, उद्वहति विह्वलीति,
 सर्वेष्वपि तत्सत्त्वान् मुचानुसृष्टां पूर्णां क्षमत्यतिभावः ॥ १४५ ॥

यस्य बह्वेन्दोः सुखचक्षुः, क्षाम्यत्यतिविन्दः क्षान्तिमुपावृत्तिः, 'सुखा-
 द्रव्येषु क्षायायास्वरत्नमिवान्वरा । प्रतिभाति यदर्थं पु तत्क्षाम्यमिहोच्यते' ।
 इति सूपाखः । तेपन्ने स्वरनि । तेप चरचे इत्यस्य प्रवीणः । वपुः स्त्रीरं,
 स्वरभराहतं क्षामयाचपीदृशं सत्, तेपते वेपते ॥ १४६ ॥

तितिक्षते क्षमते, तिस्र निश्चान्द्रस्य सनस्य प्रवीणः । सतां साधूनां,
 निरं वचनम् उपदेष्टुमिति यावत्, क्षाम्य क्षमिभूय, साधुवाक्यस्य प्रतिबुद्धा-
 चरचं ज्ञप्तेतिभावः, यं राजानं, तेजयन्ति तीक्ष्णं कुर्वन्ति जना इति शेषः ।
 सत्पक्षप्रतिपक्षेयमतितीक्ष्णी भवतीति भावः ॥ १४८ ॥

भीमलक्षा उपभोगवासना, ज्ञप्तायते ज्ञप्तुर्भवति । आत्मविनिश्चयान् ज्ञानमुक्त्या-
 ज्ञानं, दीर्घसंसारयन्त्रिः समासभक्त्यर्थं सदृशं वचनं, ज्ञायते शिष्यीभवति ॥ १४९ ॥

विनाशयति यः श्रीमान् विप्रेभ्यो विपुलं वपुः ।
 विनाशयति च तेऽप्यसौ सत्त्ववाचः सदाशिवः ॥ १७० ॥
 व्याधामहकदेहोऽपि मन्दते यो न सुन्दरः ।
 मन्दायते कश्चित् कार्ये प्राक्काले च न कर्हिचित् ॥ १७१ ॥
 अपमृत्युं परित्यज्य सुखं प्राप्नोति यत्प्रजा ।
 न प्राप्नोति पुरं तस्य प्रतिकूलं करोति यः ॥ १७२ ॥
 यो न सुप्यति पूर्वेषां स्थितिं रात्रौ तदानने ।
 पातुं सुप्यति सावस्थं नेत्राक्षनयुटेन यः ॥ १७३ ॥
 दधते यः सदाचारं सदाचारेण संस्तुतः ।
 दधते प्राशनं यस्य शिरसा च नरेन्दराः ॥ १७४ ॥

वपु धनं, 'वपु तीये धने मयी' इति वैजयन्ती । विनाशयति ददाति, 'व्याधौ
 वितरकं दानमुत्कर्षणविस्कर्षणे । विनाशनं वितरकम्' इत्यमरः । चाशिवः
 श्रीमद्वादान्, विनाशयति ददाति । सत्त्ववाचइत्यनेन सेवानाश्रित्याम् चकीर्तय
 सुचितम् । १७० ।

मन्दायते चक्षुसी भवति । मन्दमन्दात् भवादिनात् कक् । १७१ ।

प्राप्नोति जीयति । दधते प्रतिकूलं करोति विधियमाचरति, तस्य
 रात्रः, पुरं मन्द, न प्राप्नोति विवर्ति, रिपुपुरं मन्दायात् करोतीति
 भावः । १७२ ।

पूर्वेषां रात्रौ द्रुमप्रवृत्तीनां, स्थितिं मन्दायां स्यादविति यावत्, तदानने
 तस्य सुखे, न सुप्यति उच्छिद्यति, सादरमादिराजकथासुचारयतीत्यर्थः । यदा,
 प्राचीनराजवंशाधिकारम् उच्छेत्तुं न चादिरति । सावस्थं नीन्दर्थे, रजनीव
 यस्मिन्ति यावत्, पातुम् अन्नादरेण द्रुपुं, सुप्यति उत्तुलीभवति । १७३ ।

सदाचारेण चाशिवः यस्मिन्नेव आचरन्नेव, यदा, रात्रयथासुवीहितेन

ददते इविषं भूरि ब्राह्मणेभ्यः सहैव वः ।
 ददते ब्राह्मणास्तस्मै सन्तुष्टा नित्यमायिषः ॥ १७५ ॥
 भंयते दुरितं रात्रौ प्रजाभ्यो यत्प्रभावतः ।
 पूर्यमाणा ग्रहीषेच अग्र्यत्वरिपताकिनी ॥ १७६ ॥
 प्रमादेनाऽपि देवास्त्रिगुण्यः श्रपते न वः ।
 साक्षात् कृतात्मसं कोपात् दासीमपि न श्रपति ॥ १७७ ॥
 नटन्ति नाटके वस्त्र चरितं भरतादयः ।
 नाटयन्ति स्फुटं तेषां यताकायिष्यमद्भुताः ॥ १७८ ॥

आद्येन विचारकायैव हेतुना, संकृतः सर्वैः प्रशंसितः, यथा ; यदा सर्वदा,
 चारेण प्रविधिवर्गेण, संकृतः । इत्येते इति श्रीपादिकस्य दश पार्वे इत्यस्य
 प्रयोगः ॥ १७४ ॥

ग्रहीषेच वायसद्वृत्तेन, पूर्यमाणा ग्रहीषां, चरिपताकिनी रिपुहिना,
 अश्रमति भूमी निपतति ॥ १७५ ॥

कृतात्मसं कृताचराणां, दासीमपि, न श्रपति अश्रमति ॥ १७६ ॥

भरतादयः नटप्रथमवः, यथा, भरती नाम दीर्घचित्रव्यापारी नाट्याकाश-
 प्रदर्शकी कुनिः, यत्प्रसुताः, यथा राज्ञः, चरितं वस्त्रं, नाटके, नटन्ति नाट-
 यन्ति चमिनवनीति कावत्, यन्मूर्त्तीकार्यः । तेषां ग्रहीषवज्जुनिकानां
 अग्र्यादीनामिदं, यताकायिष्यमद्भुताः यताकायिकाकायिष्याः कल्पिताः,
 स्फुटं स्पष्टं, नाटयन्ति दीर्घवी, चमिनवकायै इत्यस्य यतात्मनश्चर्यः । नाटयन्तीति
 पुरादिबलीयस्य दीर्घायेक नटयतीः प्रयोगः । यताकायचर्यं यथा,—‘यता-
 कायानयं दीर्घं इविषायेकं यजुनि’ इत्युपक्रम्य,—‘आपि नाटयिषं वृत्तं
 यताकेनचमिनीयते’ इत्यादि साहित्यदर्पणे । यताकायिष्यमादीनां विविध-
 श्रीभाष्यमात्रं कल्पयताम् । भरतादयश्च भरतीद्वयं इत्यादि-
 पुस्तकेषु पाठो न लनीचीनतया सहायते ॥ १७८ ॥

यो न वक्ष्यति किञ्चित् सदा सत्त्वपरायणः ।
 वक्षन्ति च शरत्तन्त्रं शुचयो दिक्षु तद्गुणाः ॥ १०८ ॥
 होमाग्निधूमसुरभिः पवते मासतो मृदुः ।
 गोदावरीतरङ्गाद्रेः पुनाति भुवि यत्प्रजाः ॥ १०९ ॥
 यो मिमीते च मीमासां तदर्थमनुतिष्ठति ।
 पश्यतोऽपि न मीमन्ति यद्देशे दुःखपीडिताः ॥ ११० ॥
 सुखं क्षपति शालेयमिषुचेन्न च कर्षति ।
 यत्प्रसादादविज्ञातस्त्रेयोजनपदः सदा ॥ १११ ॥
 श्रीकृष्णे श्रीकरैः सर्वे वायवोदक्षिणोदधेः ।
 चन्द्रावतीतरङ्गाद्रेः श्रीकथन्ति च यद्गुणः ॥ ११२ ॥

वक्ष्यते प्रतारयति । वक्षन्ति वक्षन्ति, साहस्रान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । शुचयो-
 निर्वन्धाः ॥ १०८ ॥

मीमांसा नाम विचारपूर्वकतत्त्वनिर्णायकः ग्रन्थभेदः । मीमांसा च द्विविधा
 कर्ममीमांसा ब्रह्ममीमांसा चेति । कर्मकाण्डवेदविचारग्रन्थः कर्ममीमांसा
 जैमिनिप्रणीता, सैव मीमांसात्वेन प्रसिद्धा पूर्वमीमांसा इत्युच्यते । ब्रह्मकाण्ड-
 वेदविचारग्रन्थश्च ब्रह्ममीमांसा वेदव्यासादिप्रणीता, सा वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा
 उत्तरमीमांसा इत्युच्यते । मिमीते अवधारयति । तदर्थं मीमांसोदितकर्मादि
 अनुतिष्ठति सम्पादयति । मीमन्ति ब्रह्मावन्ते चात्मेनाद् कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

शालेयं धान्येष्टम् । जनपदो देशः, देशवासी जनसमुच्चय इति यावत् ॥ ११० ॥

सर्वे वायवः, दक्षिणोदधेः दक्षिणसमुद्रक, श्रीकरैः जलकण्ठाभिः, श्रीकृष्णे
 सिन्धो अरवि, श्रीकृष्णे सिन्धो इत्येक प्रयोगः । चन्द्रावतीतरङ्गाद्रेः चन्द्रावती-
 वीचिचिचोभ्योत्तराः, वायव इति शेषः, यद्गुणं सत्त्वः शरीरं, श्रीकथन्ति
 कथयन्ति ॥ ११२ ॥

शब्दावते सदास्थाने नाऽपृष्टस्येन कचन ।
परं शब्दयति साःस्वः परागमनरोधनः ॥ १८४ ॥
विससन्ति धनैस्तृता ये च रक्षोपजीविनः ।
सासयन्ति रसाभिजा यस्याऽपि भरतोत्तमाः ॥ १८५ ॥
विसालयन्ति वं हृदा वसवन्तोऽपि प्रजवः ।
विसयत्ववसानाश्च हृदयं महन्मया ॥ १८६ ॥
असौ प्रक्रमते योषुमिहोऽपि बहुभिः सह ।
नाक्रम्यन्ति तवाप्येनं विक्रान्ता बहुवोऽपि ते ॥ १८७ ॥
वियन्ति वीरसन्तानं हृदो यस्य कुलाङ्गनाः ।
विजायन्तेऽवबोधाश्च यत्कुलस्त्रितिवर्जनाः ॥ १८८ ॥
प्रयते दृष्टुवद्दयस्व दृष्टिव्यामुष्णसं ययः ।
प्रययन्ति पृथीयांसी गुचाः स्वर्गे च निर्मलाः ॥ १८९ ॥

आश्वाने सभायां, तेन राज्ञा, चतुः खनिजाहितः, कश्चन कीदृषि जनः, न
जन्मदायते ब्रूते, मातुः कञ्चिद्वृथादिति ननु कश्चादिति भावः । शारि तिष्ठतीति
वाः कः शारपाकः, 'प्रतीकारे शारपाकः कश्चाः कित्तुर्धनः' इत्यमरः ॥२८॥

भरतीभानाः मटशेताः, कायवनि वृत्तैपुष्पं प्रकाशवनि, वहा, नाटका-
दिबनभिनयनि ॥ १८॥

विद्यालयनि अनर्दधते, पञ्चावने इति यावत् । नन्दनमवा आरम्भमाहः,
अवधानां इदं, विद्यायति द्वीपयत् कुरीति । १८५ ।

प्रकमते चारभते । प्रपूर्णकलाहाकनीपदम् । १८० ।

विद्यन्ति अवयवानि । अवयवीणाः ब्रह्मण्यनि । १८८ ।

सुखं च वैश्वानरं सुखं रात्रौ च । प्रपद्यते प्रपन्नान् भवति । प्रपद्यन्ति प्रपन्नाः ।

भ्रमन्ति व्याधयोऽप्येनं न कदाचिद्भयादिव ।
 भ्रामयन्ति यमन्यच्च तमुक्तं करोत्यसौ ॥ १८० ॥
 वेवेष्टि पिष्टपं सर्वं कौर्त्स्न्यस्याऽतिशायिनी ।
 विष्णाति विषवत् प्राणान् त्रयीधर्मद्विषामसौ ॥ १८१ ॥
 निःशेषं शेषति क्रोधात् प्रतिपक्षमापतीन् ।
 एकः शेषति योऽशेषभूतानां भरणे भ्रवम् ॥ १८२ ॥
 क्षिपति प्रतिपक्षाणां हृदये यो भयं भ्रवम् ।
 क्षिप्यति श्रोत्रियाणाञ्च निष्कं पुष्कलमालये ॥ १८३ ॥

भवन्ति ॥ १८८ ॥

व्याधयो रोगाः, एनं राजानं, न भ्रमन्ति ब्रह्मन्ति अभिभवन्तीति यावत् ।
 यम् अन्यच्च-जनम्, भ्रामयन्ति पीडयन्ति, व्याधय इत्यनुषङ्गः । असौ राजा,
 तं व्याधितं जनम्, उल्लङ्घ्यम् अतिक्रमणीयं व्याधिनिर्मुक्तमितिभावः,
 करोति ॥ १८० ॥

यस्य राज्ञः, अतिशायिनी सर्वातिरिक्ता, यमन्यसाधारणेत्यर्थः, कौर्त्स्न्यः,
 पिष्टपं भुवनं, वेवेष्टि व्याप्नोति । ह्लादिगञ्जोयस्य विषधातोः प्रयोगः । असौ
 राजा, त्रयीधर्मद्विषां वेदत्रयीद्वितधर्मविधातकानां, प्राणान्, विषवत् द्विषानिव,
 विष्णाति विधोऽजयति सेहरतीति यावत् ॥ १८१ ॥

प्रतिपक्षमापतीन् प्रतिकूलान् राज्ञः निःशेषं शेषति समूलम् उन्मूलयति ।
 एकः अन्यसाहाय्यनिरपेक्ष इत्यर्थः, अशेषभूतानां निखिलप्रजानां, भरणे, शेषति
 शेषरवापरति । यथा एक एव जनस्यः सकलवराभारं विभक्तिं तथा सोऽपि
 राजेतिभावः ॥ १८२ ॥

श्रोत्रियाणां कान्यसानाम्, आजवे यदे, पुष्कलं प्रचुरं, वेष्टं वा, यथा अतुः-
 षट्सुष्टिपरिमितं, यदुक्तं,—‘षट्सुष्टिर्भवेत् कुचिः कुचयोऽष्टौ च पुष्कलम्’
 इति । निष्कं सुवस्त्रं, क्षिप्यति ददाति ॥ १८३ ॥

लपति खिन्धवा वाचा सर्वैरेव समं प्रभुः ।
 सङ्कष्टैरपि प्रेक्षा साक्षाद् आपयत्यसौ ॥ १८४ ॥
 यीति काले कुलस्त्रीभिः चेतसन्तानवृद्धये ।
 युनाति यौवनस्त्रीऽपि न वेद्यावन्धकीजनैः ॥ १८५ ॥
 न रोजयति यः कश्चित् प्राचिनां कद्वचान्वितः ।
 तस्य धर्मरतेः रोगा न वृजन्ति प्रजानपि ॥ १८६ ॥
 अन्तर्वेद्यामसौ विद्वान् न ज्ञेय्यति धृतव्रतः ।
 न ज्ञेय्यति सर्वज्ञो विवादे वादिभिः सह ॥ १८७ ॥
 सम्यग्यते मतिर्यस्य त्रैलोक्येऽपि स्वगेहवत् ।
 सम्यग्यति पुनः सेनां सागरान्ते महीतले ॥ १८८ ॥

यो राजा, काले अतुक्काले, चेतसन्तानवृद्धये स्वकथमपुनश्चाद्यै, नतु कालीय-
 भीमायेतिभावः, कुलस्त्रीभिः स्वदारेः, यीति सङ्कष्टते, 'अतुक्कालाभिमानो
 स्यात् स्वदारनिरतः सदा' इति अनुस्मरणार्थितभावः । यौवनस्त्रीऽपि तद-
 स्त्रीऽपि प्रवर्त्तयिष्यामीत्यर्थः, वेद्यावन्धकीजनैः वारणारीकुलटाभिः, न
 युनाति सङ्कष्टते । तु सङ्गमे इत्यस्य प्रयोगः ॥ १८४ ॥

कद्वचान्वितः कावचिकः, यो राजा, प्राचिनां मध्ये कश्चिदपि न रोजयति
 वृजन्ति । धर्मो रतिरनुरागी यस्य तस्य राज्ञः, प्रजानपि रोगा न वृजन्ति
 पीडयन्ति धर्मरतेरित्यत्र धर्मरत इत्यादर्शपुलकपाठी न साधुः ॥ १८६ ॥

धृतव्रतः असौ राजा, अन्तर्वेद्यां यज्ञादिवैदिकानर्धे, न ज्ञेय्यति अपवित्रं
 वाक्यम् न उच्चारयति, यथा, अन्तर्वेद्यां आप्रवासकुरिषारपर्वणे यज्ञावर्त्तयति
 स्याते पवित्रे द्वेष्टे, न ज्ञेय्यति ज्ञेय्यभावाप्रयोगं निवारयति ॥ १८७ ॥

यस्य मतिः बुद्धिः, त्रैलोक्येऽपि विमुक्तेऽपि, स्वगेहवत् स्वगेहे इव सम्यग्यते,
 विमुक्तेनवासिनी निजपरिजनानिव पश्यतीत्यर्थः, 'सदारचरितानां तु वदुर्ध्व'

सुखं निखे सुखं खीषां यत्प्रजा प्रतिपादिता ।
 निचति स्तनकचोदकपोसाक्षिगलादिकम् ॥ १८८ ॥
 इद्वेव यं विचटते कोपाक्षेपो मृगौद्वयम् ।
 विचाटयति चास्कोटे वैरिषां करिषां घटा ॥ २०० ॥
 निस्तनन्ति न दुःखार्तास्तद्द्वेषे निरुपद्रवे ।
 स्तनयतुरथशब्देन पर्जन्योऽपि न भोतवत् ॥ २०१ ॥
 रसन्ति मधुरैः कण्ठैर्दृष्टोद्यानं पतत्रिषः ।
 रसयन्ति सुखाद्यानि तत्करप्रतिपादिताः ॥ २०२ ॥
 सज्जते मञ्चिकास्ये चक्षियत्रोत्रियोऽप्यसौ ।
 सज्जते सञ्चिकानाञ्च वार्ता कर्णगता पुनः ॥ २०३ ॥

कुटुम्बकम्' इति भावः । सज्जयते इति द्वयः सम्पूर्वकत्वात् आत्मनेपदं, विव-
 चावशादकथ्यकत्वम् ॥ १८८ ॥

निखे चुम्बति, निन्मधातीः प्रवीजः । निचति चुम्बति ॥ १८८ ॥

मृगौद्वयं हरिचनयनानां, कोपाक्षेपः सानास्यकोपकृतं तर्जनं, विचटते
 अपसरति । चास्कोटे यसा वाहुबन्धं सति, वैरिषां करिषां घटा विपक्षगज-
 सङ्घः, विचाटयति पचायते ॥ २०० ॥

निस्तनन्ति नदन्ति चार्तनादं कुम्भनीत्यर्थः । स्तनयति मर्जयति । पर्जन्यः
 मेघः । भोतवत् राजदण्डभवेन जडित इव ॥ २०१ ॥

पतत्रिषः पक्षिणः, मधुरैः शीषाभिरालैः, कण्ठैः, रसन्ति कूजन्ति ।
 तत्करप्रतिपादिताः सर्वे जनाः, सुखाद्यानि सुनिष्ठपानमीजनानि, रस-
 यन्ति चाकादयन्ति । 'चक्षुष्यानि तत्करप्रतिपादिताः' इत्यादर्शपुलकपाठो न
 लभ्यते ॥ २०२ ॥

सञ्चिका वेश्या, तन्मन्त्रे तत्संज्ञे । सञ्चिकानां वेश्यानां, वार्ता संवादः,

दस्योत्सवति हारिद्र्यवर्द्धने पतितान् मरान् ।
 तूत्सवत्यपि देवेन्द्रं संचामि भुजविक्रमात् ॥ २०४ ॥
 नाऽहिर्दंशयते कश्चित् विषया नादकाक्या ।
 यदि प्रमादादयति तस्मिन् नाक्रमते विषम् ॥ २०५ ॥
 शोचश्रुत्यतिनिःसारं संसारं सारवानसौ ।
 न शोचति सदाचारो यो ज्ञातानपि बान्धवान् ॥ २०६ ॥
 यं परिचिष्य सचाचि पदवन्ते पदातयः ।
 पादवे राजसज्जीव यस्य सम्पद्यते ध्रुवम् ॥ २०७ ॥

कर्षणता यदि भवति, तदाऽपि लज्जते, इरेऽस्मादी पारमारीसंघर्षः, तद-
 रक्षान्तरवचनमपि नाऽसौ सङ्गतप्रतिभाषः ॥ २०२ ॥

तीक्ष्णवति सङ्गरति । देवेन्द्रं तूत्सवति इन्द्रं च तुष्णीं भवति, तूत्स परिमाणे
 इत्यस्य प्रयोगः ॥ २०४ ॥

अहिः सर्पः । नादकाक्या विषया विषद्वरेण मन्त्रेण । विषं न नाक्रमते
 न सङ्गरति ॥ २०५ ॥

ज्ञातानपि बान्धवान् न शोचति ज्ञातवन्तुर्द्वेषेण अनुजीवनदयं प्रीतिचिह्नं न
 प्रकाशयति, अथ बाधवत्याः 'ज्ञेयानुपभुभिर्मुक्तं प्रेती सुहृत्सं प्रतीऽयम् ।
 जनी न रोदितव्यं हि विद्याः कार्य्याः क्षयतिताः ॥ इति । 'क्षयनां
 क्षिप्ताऽतिक्षयनं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते' इति रघुः ॥ २०६ ॥

पदातयः पादचाराः जीवाः, पादाभ्याम् ज्ञाततीति पदातिः, पादस्य
 पक्षिणादिना पदादेयः, 'पदातिपतिपदनपादातिकपदाजयः' इत्यमरः ।
 यं राजानं, परिचिष्य परिचार्यं, सचाचि वैद्यानि शरवैद्यकीयान्
 रिपूनि विनाशन्, पदवन्ते मन्त्राणि । पादवे पुत्रे, राजसज्जीः जयवीः, तस्य
 राज्ञः, सम्पद्यते सम्पत्ता भवति, सर्वेष्वपि जयविजयं जयतइत्यर्थः ॥ २०७ ॥

यत्र सम्भवति शून्यं प्रतिपक्षमाशुभि ।
 समतेऽर्थं ततो भूमिं हेमवस्तिहवादिभम् ॥ २०८ ॥
 त्रिव्यं दृष्टाऽपि यत्रूचां न प्रवर्धति वस्तवा ।
 यथा प्रवर्धति भुत्वा सत्कवीनां सुभाषितम् ॥ २०९ ॥
 धर्मो सर्वसदानेऽपि यस्य होषायते न धीः ।
 दोषवत्परिवर्गस्य जीविताश्रयः सदा ॥ २१० ॥
 बाहते बाहिनीं हन्तुं बाहुभ्यामाहवेभु बः ।
 बहते विहतारातिर्वहुरूपस्य यः शिवम् ॥ २११ ॥
 स्नेहते शिव सर्वोऽपि वपुषामनुष्णरश्मितः ।
 न च शिवति तस्याऽङ्गं व्यावामार्जितमेदसः ॥ २१२ ॥

यत्र प्रतिपक्षमाशुभि शक्तिम् अपभुपाक्षे, शून्यं सुरचितं सैव, सम्भवति
 सम्भवात् प्रत्यायमानं प्रेरयति, रचकोशादवकारि सैव प्रेरयतीत्यर्थः । ततः
 प्रतिपक्षात् रात्र इत्यर्थः । सम्भवतीति प्रेरणार्थे विजयका शून्यं प्रत्ये इत्यस्य
 प्रथीतः ॥ २०८ ॥

सर्वसदानां दानं यत्र तादृशेऽपि धर्मो सर्वसद्विषये विजयिदादी यत्रे, यस्य
 धीः बुद्धिः, न होषायते होषेव चाचरति, सर्वसदां दृष्टानि न वेति पितृकांक्षा
 न भवतीत्यर्थः, अकारणस्य जनका सर्वसत्सुखमतीति भावः ॥ २१० ॥

बाहिनीं सैना । बाहते प्रयत्नते, बाह प्रयत्ने इत्यस्य प्रथीतः । विहतारातिः
 विनाशितप्रभुः, यो राजा, बहुरूपस्य विष्णोः, त्रिव्यं सम्बद्धं, वैभुषणवृत्तभां
 कवहिविजयः, यथा, बहुरूपस्य कान्तदेवस्य त्रिव्यं जीभां रूपमिति वाच्यम्,
 बहते चारयति ॥ २११ ॥

सर्वस्य वपुषाम् शरीरी, उष्णरश्मितः सूर्यात्, चातपतापादित्यर्थः, स्नेहते
 सर्वसद्विषये भवति । शिवति सर्वसत्त्वं भवति ॥ २१२ ॥

भक्तिविद्यावि ब्रह्मावि ब्रूयन्ते यस्य कौतुकात् ।
 वैश्वानिका ब्रूयन्ते च पट्टिकोत्पाटिकादिकम् ॥ २१२ ॥
 वाति वातः पुरे ब्रह्म तावन्मात्रेण भीतवत् ।
 उदायति यथा जीवा जीदाहं सुरते वपुः ॥ २१३ ॥
 ऊर्जन्ति विविधाभिश्च भूषिभिर्यस्य वाजिनः ।
 ऊर्जयन्ति च दानेन सन्धानेन पदातवः ॥ २१४ ॥
 भावयन्ति रवे जीर्णमसौ भावयन्ति त्वया ।
 तावदायन्ति शत्रूणां मय्यतां भूषिपदातिः ॥ २१५ ॥

अग्निः रचना, तथा विद्यावि ब्रूयन्ते ब्रूयन्ति, अथ तन्मन्त्रानि
 इत्यस्य विपुल्यस्य प्रवीणः । वैश्वानिकाः त्रिकनिपुणाः । पट्टिका पट्टं कौवेव-
 मिति वायु, उत्पाटिका उच्यते मीरसा त्वत्, त्वत्पुत्रमिरीमज्जेन
 यस्य वातुर्विद्याम्, वदुर्त्तं, 'वतुर्विधं तु विज्ञेय' त्वत्पुत्रमिरीमज्जम्' इति ।
 वयन्ते इति वीर्यं सन्धाने इत्यस्य प्रवीणः ॥ २१२ ॥

यथा वायता वायुना, सुरते रतिशीलाया, जीदाहं चर्कवारिचिर्त्तं, वपुः
 शरीरं, उदायति उच्यते । उदायतीति वै जीवे इत्यस्य उत्पुल्यस्य प्रवीणः ।
 'आहृतमतिवप्यानि कुसुमलोवसाभ्यसाम् । न वाति वायुस्तत्पात्रे' तावन्मा-
 त्रिकाधिकम् ॥' इति कुमारः ॥ २१३ ॥

ऊर्जयन्ति विरहपक्षतेजःसम्पन्ना अपनीमर्षः । ऊर्जं यथाप्राचरीत्यस्य
 पुरादिमशीरक प्रवीणः । पुरादेः जीः अदाचिद्विज्जितान् यथा पीरतीत्यदा-
 हरत्, तथा पक्षे ऊर्जयतीति पदम् ॥ २१४ ॥

जीर्णं वपुर्वपुः, भावयन्ति आततां शरीरि । भावयति भावता भवति,
 भावि भावने इत्यस्य जीवादिभ्यः प्रवीणः ॥ २१५ ॥

मोदयन्ते बहुधानि मादतं पुष्परेचयः ।

अत्यन्तं गन्धमात्राय मोदन्ते तत्पुष्परेचयः ॥ २१७ ॥

वहिराचमनस्नानप्रायश्चित्तैश्च शुच्यति ।

अन्तः शुचीयते तस्मै परमात्मविनिश्चयात् ॥ २१८ ॥

स्वाति मन्त्राजसौर्नित्यं देये यत्र कश्चिद्वसन् ।

यः स्थायति जगत् सर्वं विसतन्मुनिभैर्गुणैः ॥ २१९ ॥

यत्प्रजानासुपर्युचैः पर्युच्योऽपि न मर्त्यति ।

मर्त्यवन्ति कवचाभ्यैर्भिषजमानासु तस्मैः ॥ २२० ॥

इदं धर्मं विसृज्यस्व यस्य न व्ययते पदम् ।

व्ययति कर्मलोकाच्च न कीर्तिः सुकृतात्मनः ॥ २२१ ॥

स्मरति स्निग्धया वाचा सर्वानामन्दयत्यसौ ।

स्मरयत्यतिदृष्टोऽपि न कदाचित् परिरहम् ॥ २२२ ॥

पुष्परेचयः कुसुमपरामाः, मादतं वायुं, मोदयन्ते सुरभीकुर्वन्ति । मोदन्ते मन्दन्ति ॥ २१७ ॥

पुष्पति शुचिर्भवति । शुचीयते अपुष्पिः शुचिर्भवति । भस्मादिमन्त्रमन्त्रे शुचिर्भवत्युपाठान् अधूततडावाचैः क्वत् । परमात्मविनिश्चयात् मन्त्राहुस्तथानाम् ॥ २१८ ॥

विसतन्मुनिभैः कवचावपुष्पद्वयैः, चतिनिर्गुणैः कीमत्तैश्च दयादाविद्यादिभि-
रित्यर्थः । जगत् पुष्पिणी स्थायति वेदने, स्थायीतीत्यर्थः । सै वेदने इत्यस्य
प्रयोगः ॥ २१९ ॥

यस्य पदं मर्त्यादा, न व्ययते मर्त्यति । सुकृतात्मनः पुष्कलीयस्य, तस्य
कीर्तिः, कर्मलोकाच्च न व्ययति मर्त्यति मर्त्यतीति यावत् ॥ २२१ ॥

स्मरति कवचवति वाचपतीति यावत् । परिरहं परिरज्जं, न स्मरयति
अधिचिपति भर्त्सयतीति यावत्, स्मरयतीति स्मर वाचये इत्यस्य अद्वयस्य

समन्ति यद्विद्योमेन सीमन्तिभ्यः क्षरातुराः ।
 यः सामयति सामज्ञः खिन्धैरासीकनैश्च ताः ॥२२१॥
 हिताहितं प्रजानां यः प्रेषते नित्यमात्मना ।
 प्रेषयत्यखिलानाञ्च कर्णसिद्धिं नियोगिनाम् ॥२२४॥
 अभिसृण्वति साधूनामुदयं सर्वतोदयः ।
 साधुलोकोऽपि निःसीमां तस्याऽभिसृण्वते श्रियम् ॥२२५॥
 कायः क्लाम्यति नाकन्दे यस्य प्रहरतो रिपून् ।
 क्लामन्ति रिपुसेनाश्च प्रवमाना दिशो दश ॥ २२६ ॥
 यः स्वप्नेनाऽपि नाक्रीयं गुणं कुचाऽपि कल्पते ।
 कथयत्यादिराजानां चरितानि सहस्रशः ॥ २२७ ॥

चुरादिमन्त्रोक्त प्रयोगः ॥ २११ ॥

यद्विद्योमे यस्य राज्ञः विरुद्धे, सीमन्तिभ्यः कामिभ्यः क्षरातुराः कामघीकृताः
 सन्त्यः, समन्ति विज्ञप्ता भवन्ति । सम वैकल्ये इत्यस्य प्रयोगः । सामज्ञः प्रिय-
 वचनरचनाचतुरः, मामिनीमानविघातदक्ष इति भावः, यदुक्तं साहित्यदर्पणे,
 'तच्च प्रियवचः साम' इति । खिन्धैः मधुरैः, चासीकनैः वीचिणैः, ताः विरुद्धा-
 तुराः सीमन्तिनीः, सामयति सामवयति । साम सामने इत्यस्य प्रयोगः ॥२११॥
 आत्मना स्वयम् । नियोगिनां रक्षादिकार्ये नियुक्तानाम् ॥ २१४ ॥

आकन्दे दाक्षयुद्धे, 'आकन्दः कन्दने ज्ञाने मित्रदाक्षयुद्धयोरिति मेदिनी ।
 रिपून् मघून्, प्रहरतः निहतः, यस्य राज्ञः, कायः शरीरं, न क्लाम्यति क्लान्ति-
 भवति । प्रवमानाः पचायमानाः ॥ २१६ ॥

कल्पते ज्ञाचते प्रशंसतीति यावन् । कथयति कीर्तयति । कल्पते इति
 कल्प ज्ञाचायानित्यस्य प्रयोगः ॥ २१७ ॥

व्यनक्ति यच्छरीरस्यं लक्षणं सार्वभौमताम् ।

व्यस्रयन्ति च गोदानं यज्ञे याजिका द्विजाः ॥२२८॥

आबोटन्ति नखैरङ्गं सुखमाबोटयन्ति च ।

यद्गृहकृतवैधव्या रुदत्योऽरिकुलस्त्रियः ॥ २२९ ॥

सम्पाशयति यः शत्रून् शृङ्गलैरखिलानपि ।

विपाशयति चात्मानं ज्ञानं कर्मक्षयं नयन् ॥२३०॥

घूर्णते शाश्वतस्याऽपि यद्गुणश्रवणाच्छिरः ।

मित्रोदासीनभूतानां घुणतीति किमद्भुतम् ॥२३१॥

सार्वभौमतां चक्रवर्तितां, व्यनक्ति सूचयति, चक्रवर्तिनश्चणोपेतोऽसौ राजा इति भावः । याजिकाः यज्ञशीलाः, द्विजाः ब्राह्मणाः, गोदानं केशान्-
नामकसंस्कारं, यथा यज्ञे धनुदानरूपं कर्म, व्यस्रयन्ति द्योतयन्ति, यथाशस्त्रं
सम्पाद्यन्तीत्यर्थः ॥ २२८ ॥

नखैः नखाघातैः, अङ्गं शरीरं, आबोटन्ति, छिन्दन्ति, शीकोन्मत्ततयेति
भावः । सुखम् आबोटयन्ति विनाशयन्ति । यस्य व्यूहेन सुरचितेन सैन्येन
कृतं वैधव्यं विधवायाः गतभर्तृकायाः भावः, पतिविनाश इत्यर्थः, यासां ताः,
अतएव रुदत्यः विलपनपराः ॥ २२९ ॥

सम्पाशयति मृषाति । पशुबन्धने इत्यस्य सम्पूर्वस्य प्रयोगः । आत्मानं
जीवात्मानं, कर्मक्षयं सुभासुभकर्माविनाशजन्यं, ज्ञानम् आत्मज्ञानमित्यर्थः,
नयन् पापयन्, विपाशयति भवपात्रात् मोचयति, आत्मानमिति शेषः ॥ २३० ॥

शाश्वतस्य अमरसूचकः । मित्रोदासीनभूतानामिति । कस्यचित् राज्ञः
सदाश्रीमानकरमीय यस्य राज्यं स तस्य शिरः, तदनकरं तु यस्य राज्यं
स तस्य मन्त्र मिषम् । उदासीनभूतानां मित्रमिषाभ्यां परतरी राजा, विजिगीवीः
अनुमिषधूमितो व्यवहितः, व्यवहितत्वादेव शीपकारी नाप्यपकारी केवच
सूईनासीन इव, तेषां शिरो मूर्तां, घुणति क्षमति ॥ २३१ ॥

यस्य लक्ष्मीर्विकसति प्रजा धर्मैश्च रक्षितुः ।
 विकास्यन्ते च भूवांसो गुणाः शत्रुचकारिणः ॥ २१२ ॥
 किसल्लि बालकाः कायं क्रीडन्ति खविरा अपि ।
 भ्रज्जातव्याधिदीर्गत्वविप्रवा यस्य मच्छले ॥ २१३ ॥
 यः कूटयति शत्रूणां हृद्वा गजघटा रवे ।
 संकुटन्ति भयाक्रान्ताः शत्रवो यस्य दर्शनात् ॥ २१४ ॥
 कपते कपचेष्टेव कपाचार्यैतविक्रमः ।
 प्रचुरं प्रथितोऽप्यर्थं नाऽसौ कपयति प्रभुः ॥ २१५ ॥

धर्मैश्च राजधर्मैः पुरस्कृत्य, प्रजाः प्रकृतीः, रक्षितुः पालयितुः, यस्य राज्ञः, लक्ष्मीः राजश्रीः, विकसति नितरां प्रकाशते वर्धते इति यावत् । शत्रुचकारिणः कर्मभूताः गुणाः दयादादिगुणादयः, विकास्यन्ते जीमन्ते । रक्षितुरित्यत्र रक्षिता इत्यादर्शपुलकपाठो न साधुः ॥ २१२ ॥

खविराः हृद्वाः । व्याधिः रोगः, दीर्घ्यं दारिद्र्यादिदुःखं, विप्रवः परवपति-
 राद्यादितो भयं क्षराद्योपद्रवी वा, ते भ्रज्जाताः चमनुभूताः यैः, ते ताडयताः ।
 मच्छले सुविकृते राज्ये ॥ २१३ ॥

गजघटाः खरिसमूहान्, कूटयति दहति विनाशयतीति यावत् । संकुटन्ति
 मयेन आकुञ्चितदेहा भवन्ति ॥ २१४ ॥

कपचेष्टु कपापचेष्टु जनेषु, कपते दयते, कपां प्रदर्शयतीति यावत् ।
 कपाचेन कचेन शौर्यसम्पदतिभावः, अर्थितः विक्रमः पराक्रमः येन सः,
 सुजयकालप्रतापत्वार्थः । कपयति दुर्बलो भवति । प्रचुरमपि चर्च
 दानुमितिर्ब्रह्मः । 'कपाचार्यैतविक्रमः' इत्यत्र 'कपचार्यैतविक्रमः' इति
 आदर्शपुलकपाठो न साधुः ॥ २१५ ॥

अजस्रमश्रुभिः शत्रुस्त्रीणां धीतमिवाधिकम् ।

यदुदयः श्वेतते दिक्षुः श्विन्दते च सुरालये ॥ २३६ ॥

कुशस्थलं पश्यति पश्यत्युत्तरापथम् ।

यत्खड्गखण्डिताशेषप्रचण्डरिपुमण्डलम् ॥ २३७ ॥

क्रादते क्षिप्रगम्भीरं यद्वेशे वर्षूको घनः ।

क्रादते शस्यलोभेन कृषीवलजनोऽप्यतम् ॥ २३८ ॥

ज्योत्स्नाच्छलेन मूर्च्छति यद्गुणाः शयलाञ्छने ।

न तं स्फूर्च्छति यत्नाऽसौ तुष्टः सङ्घदयः प्रभुः ॥ २३९ ॥

द्रुषोति द्रोणवदयुधे शरजालेन यो रिपून् ।

द्रुषति प्रकृतो यस्य दिङ्मुखेषु रिपुव्रजः ॥ २४० ॥

अधिकम् अधिकतरं, श्वेतते शुक्लं भवति, स्वतः शुक्लस्यापि यत्रसौ रिपुनारी-
नयनजलक्षालितत्वात् श्लोकाधिक्यं ज्ञेयम् । श्विन्दते श्वेतं भवति । श्वित-
श्विन्दयोः श्लोकार्थयोः प्रयोगः ॥ २३६ ॥

कुशस्थलं काश्यकुलदेशम् । उत्तरापथम् उत्तरदिग्भागम् । पश्यति पश्य-
यति श्वेति शब्दतीत्यर्थः, तच्च तच्च पलायतइतिभावः ॥ २३७ ॥

वर्षूकः वर्षकृशीलः, लघुपतपदेत्यादिना उक्तप्रत्ययः । घनो मीघः, क्षिप्र-
गम्भीरं यथा स्थानं तथा क्रादते मूर्च्छति । कृषिरस्यासौति कृषीवलः, कर्षक-
इत्यर्थः, राजःकृष्यादिना बलप्रत्ययः, बल इति दीर्घः । क्रादते बाह्यादितो-
भवति ॥ २३८ ॥

सङ्घदयः सामाजिकः गुणयाहीत्यर्थः, असौ प्रभुः राजा, यच्च यस्मिन् जने, तुष्टः,
कोऽस्य प्रीतिकरं सत्कर्म करोतीत्यर्थः, तं जनं, न स्फूर्च्छति विखरति ॥ २३९ ॥

द्रोणवत् द्रोणाचार्यवत्, शरजालेन बाणमण्डलेन, रिपून् द्रुषोति उप-
नामयति । रिपुव्रजः शत्रुसमूहः, दिङ्मुखेषु दिग्मनरेषु, द्रुषति मूर्च्छति

लक्ष्मीमालिङ्गति स्नेहाद् यः सदा धरणीपतिः ।
 मलिङ्गयति रत्नाशुजालैश्च मलिङ्गुहिमम् ॥ २४१ ॥
 रथान् सवति संधामि स्त्रयमेव जवेन यः ।
 सोमं सुनोति यज्ञेषु परलोकजिगीषया ॥ २४२ ॥
 मनो मादयते यस्य योगाभ्यासरसायनम् ।
 सर्वलोकप्रियायित्वा विभूत्या च न माद्यति ॥ २४३ ॥
 स्निह्यति प्रातिवर्गेषु स्नेहयत्यात्मबन्धुषु ।
 रणे शूरयते यस्य शूर्यते विहिषां बलम् ॥ २४४ ॥
 यः शीलति सदा धर्मं शीलयत्यात्मनो हितम् ।
 न च स्तमति शोकेन न च दुःखेन ताम्यति ॥ २४५ ॥

पलायतदन्वर्थः ॥ २४० ॥

मलिङ्गुहिमं मलिमयवद्भूमिं, रत्नाशुजालैः रत्नाभरणरश्मिभिः, मलिङ्ग-
 यति रञ्जयति ॥ २४१ ॥

संधामि युद्धे, रथान् सवति प्रेरयति । सु प्रेरणे इत्यस्य प्रयोगः । परलोक-
 जिगीषया स्वर्गकामनया, यज्ञेषु सोमं यज्ञाङ्गभूतां सोमसत्तां, सुनोति निष्पी-
 षयति, यज्ञे सोमसत्तां निष्पीष्य तद्रसं पिबतीत्यर्थः । सु चमिषवे इत्यस्य स्नादि-
 मन्वीयस्य प्रयोगः ॥ २४२ ॥

योगाभ्यासरसायनं ब्रह्मातुसम्भाररूपं, महीवधं, यस्य मनः मादयते आन-
 दयति । सर्वलोकप्रियायित्वा लोकोत्तरया, विभूत्या सन्ध्या, न माद्यति
 मनोभवति ॥ २४३ ॥

रणे शूरे, शूरयते पराक्रमते । विहिषां बन्धूनां बन्धुं शैलं, शूर्यते विना-
 शयति ॥ २४४ ॥

धर्मं शीलति चमकति चाशीचयतीति वाच्यम् । शीलेन दृढतावादि-

क्षिप्रमिति नित्यमज्ञानं जेदवत्त्वहितोदयम् ।

ज्जप्नोति धीः सदा यस्य ज्जप्नति त्रीच भूतलो ॥२४६॥

यः ज्ञेयति सतां मार्गं गवेययति सत्क्रियाम् ।

यत् किञ्चिदप्यधीतेऽधी यदध्येति तदध्ययम् ॥ २४७ ॥

आलोचते सदा नीतिमालोचयति सत्क्रियाम् ।

आलोचन्ते समबला मालोकयति यश्च ताः ॥ २४८ ॥

यो न कुत्सयते कुत्सां नतु कुत्सति निर्जनम् ।

न भर्त्सयति कर्त्तव्यान् नतु भर्त्सयते परान् ॥२४९॥

मण्डयन्ति गुणाः सर्व्वं यो गुणानेव मण्डति ।

भूषणं भूषयत्यन्यं यस्तु भूषति भूषणम् ॥ २५० ॥

उन्मूलयति यः शत्रून् उन्मूलयति तमांसि च ।

राष्ट्रं पीडति नास्मीयं पीडयत्यरिमण्डलम् ॥ २५१ ॥

कृतेन, न क्षमति विद्वन्धी न भवति, क्षम वैज्ये इत्यस्य प्रयोगः । २४५ ।

धीः बुद्धिः, ज्जप्नोति वर्द्धते । त्रीच राजबन्धोष ज्जप्नति वर्द्धते । ज्जप्न उच्ची
इत्यस्य प्रयोगः । २४६ ।

सतां मार्गं सदाचारपद्धतिं, ज्ञेयते ज्ञेयवन्त्यते । गवेययति ज्ञेयवन्त्यति ।
गवेय ज्ञेयवत्ते इत्यस्य चदमस्य पुरादिमन्त्रीयस्य प्रयोगः । २४७ ।

मण्डयन्तीत्यादि । गुणाः शौर्यवीर्यदयादादिगुणादयः, सर्व्वं जगत्, मण्डयन्ति
भूषयन्ति । यो राजा गुणानेव मण्डति भूषयति, गुणाः सर्व्वेषु उत्कर्षयन्ते-
योऽपि ज्ञेय आचारगुणेन ज्ञेयवत् उत्कर्षे क्षमन्ते इत्यर्थः । एव' यस्तु भूष-
यति भूषति ज्ञेयकारणमप्यवहरोतीत्यर्थः । 'जम्बवनेपथमलक्षकार' इति
कुमारः । २५० ।

निवर्हयति बुद्ध्याऽरीम् तपसा यो निवर्हते ।
 इहाऽर्हति च यः पूजां बुद्धेऽपीन्द्रस्तमर्हति ॥२५२॥
 भक्त्या नमति यो देवान् नमस्यति गुरुन् दिव्यान् ।
 वचसि रोदसी कीर्त्त्या स्वधर्ममनुबध्यते ॥ २५३ ॥
 दिवा निद्रायते नाऽसौ न निद्राति च सम्मथोः ।
 न गृह्यति परद्रव्यं न च गर्हयते परम् ॥ २५४ ॥
 तूर्यते न कश्चित् कार्ये त्वरते धर्म एव यः ।
 ध्वनन्ति यद्गुणान् मर्त्या ध्वनयन्ति च क्षेत्राः ॥२५५॥
 तर्जते योहि भूपासान् न तर्जयति सज्जनम् ।
 न दुनोति परं वाचा दुर्जनोक्ता न हूयते ॥ २५६ ॥

बुद्ध्या नीतिशास्त्रानुसारिण्या प्रज्ञया, अरीम् शत्रून् निवर्हयति विना-
 शयति । तपसा तपोवस्त्रेण, निवर्हते दीप्यते । इह लोके, पूजाम् सन्मानम्,
 अर्हति भजति । बुद्धे, इन्द्रोऽपि स्वयं देवराजोऽपि, तं राजानम्, अर्हति
 पूजयति ॥ २५२ ॥

कीर्त्त्या यशसा, रोदसी आवाभूमी, वचसि वाग्धोति । स्वधर्मं प्रजा-
 पातनरूपं राजधर्मम्, अनुबध्यते सर्वप्रयत्नेन रक्षति ॥ २५३ ॥

सम्मथो साधुं प्राप्तश्च, यदुक्तं,—‘चिन्तामां रजनीं प्रादुष्यन्त्यायनचतुष्टयं ।
 नाकीनां तदुभे सम्यग् दिवसायनसंज्ञिते ॥ इति । परद्रव्यं परधनं, न गृह्यति
 सम्भुमिच्छति ॥ २५४ ॥

तूर्यते त्वरते । ध्वनन्ति वीचयन्ति । मर्त्याः मानवाः । क्षेत्राः मभी-
 विहारिणः देवनव्यर्थादयः ॥ २५५ ॥

वाचा अविश्ववचनेत्यर्थः, परं न दुनोति उपतापयति । दुर्जनोक्ता
 दुर्जनवाक्येन च, न हूयते स्वयं दुःखिनी न भवति ॥ २५६ ॥

न सूदते मतिर्यस्य यः सूदयति शात्रवम् ।
 चिञ्चित्सति जगद्वाधिं साधु केत्सयति प्रजाः ॥ २५० ॥
 सत्त्वं सङ्गिरते यस्य गृणाति सुभगं वचः ।
 यो भुङ्क्ते भुवनं धर्मो यस्य धीर्न भुजत्यलम् ॥ २५८ ॥
 पलन्ति यद्विषो दिक्षु दुरितञ्च पलायते ।
 जहाति दुर्जनैः सङ्गं जिह्वीते सत्त्वनाश्रयम् ॥ २५९ ॥
 क्षिणाति धर्मपथाऽसौ नेन्द्रियार्थेषु लीयते ।
 जायन्ते यस्य सत्पुत्रा जयन्ति च गुणोदयाः ॥ २६० ॥
 यः पृथ्वीं पाति पायन्ति यत्पभावाच्च यत्रवः ।
 चित्तं रञ्जति नारीणां स्वयं ता अनुरज्यते ॥ २६१ ॥
 रहस्यविदुषां सङ्गं रहस्यप्रियं सदा ।
 कोर्चिर्भ्राम्यति यस्योर्ध्वा गुणाः स्वर्गे भ्रमन्ति च ॥ २६२ ॥

यस्य मतिः बुद्धिः, न सूदते भक्षति । शात्रवं रिपुकुलं, सूदयति विनाशयति ॥ २५० ॥

सत्त्वं सङ्गिरते प्रतिजानीते । सुभगं वचः मधुरं वाक्यं, गृणाति उदीरयति । धर्मो यस्य धीः बुद्धिः, न भुङ्गति, कुटिला भवति, सरसात्मना धर्मो सेवते इत्यर्थः, भुज कोटिल्ये इत्यस्य तीदादिकस्य प्रयोगः ॥ २५८ ॥

यद्विषः यस्य अश्वरः, दिक्षु पलन्ति गच्छन्ति पलायन्त्यर्थः । दुरितं पापं पलायते अपसरति । सत्त्वनाश्रयं साधुसङ्गं, जिह्वीते प्राप्नोति ॥ २५९ ॥

पृथ्वीं अरणीं, पाति रञ्जति । यत्पभावात् यस्य प्रतापेन, अश्वरः, पायन्ति गच्छन्ति, अहशीला भवन्तीत्यर्थः । नारीणां चित्तं रञ्जति तस्मिन् अनुरक्तं भवति ॥ २६१ ॥

अविदुषां सूक्ष्माणां, सङ्गं संसर्गं, रहति परिहरति । अप्रियं रहयति अनुरक्तं निराकरोति ॥ २६२ ॥

मानं खण्डयति स्त्रीषां खण्डते दिवतां मिरः ।
 प्रीयति विपतः सर्वान् ब्रुवत्यपि च तत्पुरम् ॥२६१॥
 चर्षापयति शास्त्राणि नाऽर्चमर्चयतेऽन्यतः ।
 विभाजयति यो ह्रवं सभाजयति सज्जनान् ॥२६४॥
 सुभक्त्यर्थं च कामे च धर्म्यं सुभ्यति यः सदा ।
 वेदान् गदति विस्मष्टं नचाऽन्यं मयति कश्चित् ॥२६५॥
 चन्नाति रुचिमाहारमनुते च परमपः ।
 दहते सर्वकार्येषु कुलं दहयते दिवाम् ॥ २६६ ॥
 यिषं यक्षयते भक्त्या विभूत्या यच्च यक्षति ।
 यः खेटति सतां मध्ये स खोटति निराश्रयः ॥२६७॥
 नाहते शास्त्रमत्यर्थं नाधते नाऽर्चमन्यतः ।
 बोऽस्मै गुप्ताति तद्गर्भं तत्तत्तत्तदादेव गुप्सति ॥२६८॥

सर्वान् विपतः ब्रून्, प्रीयति दहति । तत्पुरं ब्रूयन्मरं ब्रुवति
 दहति । २६१ ॥

चर्षमापटे इति वाक्येन चर्षापयति । चर्षयते याचते । सभाजयति,
 पूजयति, सभाज पूजायामित्यस्य अदम्यस्य पुरादिमयीयस्य प्रवीणः । २६४ ॥

रुचिं विस्मष्टम्, आहारं भक्ष्यादित्यम्, चन्नाति भुङ्क्ते, 'सुपरीक्षितमन्त्राय-
 मयान्त्र्यौर्विवापटैः' इति मनुस्मृत्यात् । अनुते व्याप्नोति । २६६ ॥

यक्षयते पूजयति यक्षति यक्षइत्यक्षरति, कुवेऽनुन्यादिमयीऽस्त्री राज्ञे-
 तिभावः । २६७ ॥

नाधते दहति । यो जनः, यस्मै राज्ञे, गुप्ताति कुप्सति, तत्तत्तत्तदात्तं चवि-
 क्षन्ति, तदुर्गं गुप्सति वेष्टते । २६८ ॥

एजते राजचिह्नैर्यः एजयत्यखिलं जगत् ।

इन्धे युद्धेषु यत्तेजः एधते यः श्रियाऽधिकम् ॥ २६८ ॥

यः श्रौटति सभामध्ये तं श्रेटति निरीक्ष्य यः ।

प्रतिषेधति यः शत्रून् कार्यं तस्याशु सिध्यति ॥ २७० ॥

नयन्ते यद्गुणाः सर्वं यस्तान्नयति दिङ्मुखम् ।

श्रिया मृहति मृह्णाति सरस्वत्या च यः सदा ॥ २७१ ॥

एजते ग्रीभते । इन्धे दीप्यते । यः श्रिया लब्ध्या, अधिकम् एधते
सहते ॥ २६८ ॥

श्रौटति गर्भं प्रकाशयति । श्रेटति अवजानाति । प्रतिषेधति निवारयति ।
सिध्यति सम्पद्यते ॥ २७० ॥

श्रिया लब्ध्या, मृहति लुप्यति । सरस्वत्या विषया मृह्णाति चानन्दिनी-
भवति ॥ २७१ ॥

इतिसमाप्तमवाप्तगुणोदयं कविरहस्यमिदं रसिकप्रियम् ।

सद्भिधाननिधानहृत्पायुधद्विजवरस्य कृतिः सुकृतार्चनः ॥

शुभमस्तु ॥

साङ्केतिकवर्णविज्ञापनम् ।

भा,	भादिमन्त्रीयः ।
बदा,	बदादिमन्त्रीयः ।
जा,	जादिमन्त्रीयः ।
दि,	दिवादिमन्त्रीयः ।
खा,	खादिमन्त्रीयः ।
गु,	गुदादिमन्त्रीयः ।
ब,	बधादिमन्त्रीयः ।
तमा,	तमादिमन्त्रीयः ।
का,	कादिमन्त्रीयः ।
पु,	पुत्रादिमन्त्रीयः ।
दि-अमा,	दिवादिः अमादिष ।
तु-कु,	तुदादिः कुटादिष ।
तु-सु,	तुदादिः सुबादिष ।
का-प्रा,	कादिः प्रादिष ।
घटा,	घटादिः ।
बदन्त पु,	बकारान्तः पुत्रादिः ।
प,	परस्मैपदी ।
या,	आत्मनेपदी ।
उभ,	उभयपदी ।
चक,	चकचकः ।
सक,	सकचकः ।
दिक,	दिकचकः ।
चनित्,	यत्न इत्यः चभावः ।
सिट्,	यत्न इत्यः भावः ।
वेट्,	यत्न इत्यः विकल्पः ।

कविरहस्यधृतधातुविवरणम् ।

श्लोकसंख्या ।

- ६ । गुप् (भा, प, सक, वेट्) रक्षणे ; गोपायति (१) ।
- ६ । गुप् (भा, घा, सक) निन्दायां ; जुगुप्सते (२) ।
- ६ । गुप् (चु, प, सक) गोपने ; गोपयति ।
- ६ । गुप् (दि, प, सक) व्याकुलीभावे ; गुप्यति ।
- ७ । पृ (क्रा, प, सक) प्रीचने ; पृच्छति ।
- ७ । पृच् (तु, प, सक) प्रीचने ; पृच्छति ।
- ७ । प्री (क्रा, प, सक) प्रीचने ; प्रीच्छति ।
- ७ । पृ (खा, प, सक) प्रीचने ; पृच्छति ।
- ७ । प्री (दि, घा, सक) प्रीती ; प्रीयते ।
- ७ । प्री (मा, उभ, सक) प्रीचने ; प्रयते ।
- ७ । प्री (चु, प, सक) प्रीचने ; प्राययति ।
- ८ । धू (खा, उभ, सक) कम्पने ; धूनोति ।
- ८ । धु (खा, उभ, सक) कम्पने ; धुनोति ।
- ८ । धू (क्रा-प्रा, उभ, सक) कम्पने ; धुनाति ।
- ८ । धू (तु-कु, घ, सक) कम्पने ; धुवति ।

(१) 'कमलतीनुपधूपपचपनी जिह्वीयकावाधः' इति सूत्रेण गुपधातोः चाय-
प्रत्यये कृते, नुप्, चातुसंज्ञावाच जीपाय इति धातौक्यम् ।

(२) 'किञ्चित्तिङ्गुपः सन्नेज्' इत्यादिसूत्रेण सन्निधाने, सन्निधाने, कुर्वाणि-
नोति नुचानिधेये, धित्ते, जुगुप्स इति जानक्य चातुसंज्ञावाच तिप् ।

जीकसंख्या ।

८ । धू (आत्ता, प, सक) (विपूर्वकः) कम्पने ; विधूनयति(३) ।

८ । धू (भा, उभ, सक) कम्पने ; धवति ।

८ । जू (दि, प, सक) जरायां ; जीर्यति ।

८ । जू (क्रा, प, सक) जरायां, चये ; जृषाति ।

८ । जूर् (दि, आ, सक) जरायां, चये ; जूर्यते ।

८ । ज्या (क्रा-प्रा, प, सक) जरायां, चये ; जिनाति ।

८ । जू (भा, प, सक) जरायां, चये ; जरति ।

८ । जू (चु, प, सक) जरायां, चये ; जारयति ।

१० । ढप् (खा, प, सक) प्रीक्षने ; ढप्रोति ।

१० । ढप् (भा, प, सक) प्रीक्षने , तर्पति ।

१० । ढप् (चु, प, सक) प्रीक्षने ; तर्पयति ।

१० । ढप् (दि, प, सक, वेट्) प्रीती ; ढप्यति ।

११ । व्री (क्रा-प्रा, प, सक) वरणे, प्रार्थने ; व्रीषाति,
व्रिषाति ।

११ । वृ (क्रा, आ, सक) वरणे, प्रार्थने ; वृणीते ।

११ । वृ (खा, उभ, सक) (आङ्पूर्वकः) आवरणे ; आवृषोति ।

११ । वृ भा, प, सक) वरणे, वेशायां ; वरति ।

११ । वृ (क्रा, प, सक) वरणे, प्रार्थने ; वृषाति ।

(३) 'धीधूजीमेन् वा' इति नञ् । ननीऽभावपक्षे ननीऽपी तद्धी धावयति
इति पदम् ।

श्लोकसंख्या ।

- ११ । वर (अदन्त-चु, प, सक) वरणे, प्रार्थने ; वरयति ।
 ११ । व्री (दि, भा, सक,) वरणे, प्रार्थने ; व्रीयते ।
 ११ । वृ (चु, प, सक) वारणे ; वारयति ।
 ११ । वृ (भा, भा, सक) (निपूर्वक) निवारणे ; निवरते ।
 १२ । यन् (चु, प, सक) यन्त्रणे, रचने ; यन्त्रयति ।
 १२ । यन् (भा, प, सक) यन्त्रणे, रचने ; यन्त्रयति ।
 १२ । यष् (चु, प, सक) यन्त्रणे, रचने ; याचयति ।
 १२ । यष् (भा, प, सक) यन्त्रणे, रचने ; यचति ।
 १२ । यन् (क्रा, प, सक) यन्त्रणे, रचने ; यच्चाति ।
 १३ । स्फुट् (तु-कु, प, सक) विकाशे ; स्फुटति ।
 १३ । स्फुट् (भा, भा, सक) विकाशे ; स्फोटते ।
 १३ । स्फुट् (भा, प, सक) भेदे ; स्फोटति ।
 १३ । स्फुट् (चु, प, सक) (आङ्पूर्वकः) भेदने ; आस्फोटयति ।
 १४ । वस् (अदा, भा, सक) परिधाने ; वसते ।
 १४ । वस् (चु, प, सक) (निपूर्वः) निवासे ; निवासयति ।
 १४ । वस् (दि, प, सक) दर्पे ; वस्यति ।
 १४ । वस् (चु, प, सक) (प्रपूर्वकः) निर्व्यासने ; प्रवासयति ।
 १४ । वस् (चु, प, सक) सुरभीकरणे ; वासयति ।
 १४ । वस् (भा, प, सक) (निपूर्वकः) वासे, व्यवस्थाने ; निवसति ।
 १५ । वृष (अदन्त चु, प, सक) चमायां ; मृषयति ।

श्लोकसंख्या ।

- १५ । मृष् (दि, उभ, सक) क्षमायां ; मृष्यते ।
 १५ । मृष् (भा, आ, सक) क्षमायां ; मर्षते ।
 १५ । मृष् (भा, प, सक) क्षमायां ; मर्षति ।
 १५ । मृष् (बु, प, सक) क्षमायां ; मर्षयति ।
 १६ । छद् (बु, प, सक) आच्छादने ; छादयति ।
 १६ । छद् (भा, प, सक) आच्छादने ; छदति ।
 १६ । छद् (अदन्त बु, प, सक) आच्छादने ; छदयति ।
 १७ । कु (तु, प, अक) अव्यक्तमधुरशब्दे ; कुवति ।
 १७ । कुष् (तु, प, अक) अव्यक्तमधुरशब्दे ; कुणति ।
 १७ । कू (क्रा, प, अक) अव्यक्तमधुरशब्दे ; कुनाति ।
 १७ । कृष् (भा, प, अक) अव्यक्तमधुरशब्दे ; कृणति ।
 १८ । ईर् (अदा, आ, अक) कम्पने, गतौ ; ईर्त्ते ।
 १८ । ईर् (बु, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्रेरणे ; प्रेरयति ।
 १८ । ईर् (भा, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्रेरणे ; प्रेरति ।
 १८ । इन् (तु, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्रेरणे, प्रक्षेपे ; प्रेषति ।
 १८ । इन् (बु, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्रेरणे, प्रक्षेपे ; प्रेषयति ।
 १८ । पेष् (बु, प, सक) प्रेषणे, गमने ; पेषयति ।
 १८ । आ (अदा, प, सक, अनिट्) पाके, विहृतौ ; आति ।
 १८ । औ (क्रा, उभ, सक, अनिट्) पाके ; औषाति ।
 १८ । औ (भा, प, अक, अनिट्) पाके, विहृतौ ; आयति ।
 १८ । आ (बटा, प, सक) पाके ; अपयति ।

श्लोकसंख्या ।

- २० । कु (यङ्कन्तः, आ, सक) पुनः पुनराज्ञाने, कीदृश्यते (१) ।
 २० । कु (अदा, प, अक) शब्दे ; कीति ।
 २० । कु (तु-कु, आ, अक) शब्दे ; कुवति ।
 २० । कु (भा, आ, अक) शब्दे, उच्चारणे ; कवति ।
 २१ । पुष् (क्रा, प, सक) पोषणे, वर्धने ; पुष्पाति ।
 २१ । पुष् (दि, प, सक) पोषणे, वर्धने ; पुषति ।
 २१ । पुष् (भा, प, सक) पोषणे, प्रौढने ; पोषति ।
 २१ । पुष् (च, प, सक) पोषणे, यासने ; पोषयति ।
 २१ । पूष् (भा, प, अक) पुष्टौ, हृष्टौ ; पूषति ।
 २२ । शास् (अदा, प, सक) शासने ; शास्ति ।
 २२ । शास् (अदा, आ, सक) (आङ्पूर्वकः) प्रार्थने ; आशास्ते ।
 २२ । शन्स् (भा, आ, सक) (आङ्पूर्वकः) प्रार्थने ; आशंसते ।
 २२ । शन्स् (भा, आ, सक) प्रशंसायां, प्रार्थने ; शंसते ।
 २२ । शम् (भा, प, सक) (विपूर्वकः) वधे ; विशसति ।
 २३ । अय् (भा, आ, अक) (उत्पूर्वकः) उदये ; उदयते ।
 २३ । इ (भा, प, अक, अनिट्) (उत्पूर्वकः) उदये ; उदयति ।
 २३ । इ (अदा, प, अक, अनिट्) (उत्पूर्वकः) अभ्युदये, उदेति ।

(१) कु(क) शब्दे, 'कीदृश्या' इति मनेन पुनः पुनः कवते इत्यर्थे कीदृ-
 यते, कीदृश्यते, इति पदद्वयम् भवति ।

श्लोकसंख्या ।

२३ । ई (दि, आ, अक, अनिट्) (उत्पूर्व्यः) अमुदये ;
उदोयते ।

२४ । दा (द्वा, प, सक) दाने ; ददाति ।

२४ । दा (अदा, प, सक) छेदने, खण्डने ; दाति ।

२४ । दै (भा, प, सक) (अवपूर्व्यः) ग्रीधने ; अवदायति ।

२४ । दौ (दि, प, सक) (अवपूर्व्यः) छेदने, खण्डने ; अवयति ।

२५ । विद् (अदा, प, सक) ज्ञाने ; वेत्ति ।

२५ । विद् (दि, आ, सक) अवस्थाने ; विद्यते ।

२५ । विद् (व, आ, सक, अनिट्) मौमांसायां ; विन्दे ।

२५ । विद् (तु-सु, उभ, सक, अनिट्) क्षामे ; विन्दति ।

२६ । सू (अदा, आ, सक, वेट्) (प्रपूर्व्यः) प्रसवे ; प्रसूते ।

२६ । सू (दि, आ, सक, वेट्) (प्रपूर्व्यः) प्रसवे ; प्रसूयते ।

२६ । सु (अदा, प, सक) (प्रपूर्व्यः) प्रसवे ; प्रसूति ।

२६ । सु (भा, प, सक) (प्रपूर्व्यः) प्रसवे ; प्रसवति ।

२७ । वृज् (व, प, सक) वर्जने ; वृजति ।

२७ । वृज् (अदा, आ, सक) वर्जने ; वृज्ते ।

२७ । वृज् (भा, प, सक) वर्जने ; वर्जति ।

२७ । वृज् (वु, प, सक) वर्जने ; वर्जयति ।

२८ । वृष् (अदा, आ, अक) (सम्पूर्व्यः) सम्यक् ; सम्यक्ते ।

२८ । वृष् (व, प, अक) (सम्पूर्व्यः) सम्यक् ; सम्यक्वति ।

२८ । पृष् (बु, प, चक) (सम्पूर्वकः) सम्पृक् ; सम्पृक्यति ।
 २८ । पृष् (भा, प, चक) (सम्पूर्वकः) सम्पृक् ; सम्पृक्यति ।
 २९ । तप् (भा, प, चक, चनिट्) प्रभुत्वे, उत्तापे ; तपति ।
 २९ । तप् (दि, भा, चक, चनिट्) प्रभुत्वे, उत्तापे ; तप्यते ।
 २९ । तप् (भा, उभ, सक) सन्तापने, दाहे ; तपते ।
 २९ । तप् (बु, प, सक) सन्तापने, दाहे ; तापयति ।
 ३० । शुब् (भा, प, सक) शोधने , शुब्धति ।
 ३० । शुब् (भा, भा, सक) शोधने ; शुब्धते ।
 ३० । शुब् (बु, प, सक) शोधने ; शुब्धयति ।
 ३० । शुष् (दि, प, चक, चनिट्) शुषी ; शुष्कति ।
 ३१ । सह् (बु, प, सक) सहने ; साहयति ।
 ३१ । सह् (भा, प, सक) सहने ; सहति ।
 ३१ । सह् (भा, भा, सक) सहने ; सहते ।
 ३१ । सह् (दि, प, सक) सहने ; सहति ।
 ३२ । मान् (भा, भा, सक) विचारे ; मोमांसते (१) ।
 ३२ । मान् (बु, प, सक) सन्माने ; मानयति ।
 ३२ । मान् (भा, प, सक) सन्माने ; मानति ।
 ३२ । मन् (बु, भा, सक) सन्माने ; मानयते ।

(१) 'कितितिकवयः सवेन मानमानदानवधु खेकी' इति सम्यधानि,
दिले, कीले, मीमांस इति आमक धातुसंज्ञायां तिप् ।

श्लोकसंख्या ।

- ३३ । वृष् (भ्रा, आ, सक) ग्रहणे ; वृष्यते ।
 ३३ । ग्रह् (क्रा, उभ, सक) ग्रहणे ; गृह्णाति ।
 ३३ । गृह् (भ्रा, आ, सक) ग्रहणे ; ग्रहते ।
 ३३ । गृह् (ग्रहन्त च, आ, सक) ग्रहणे ; गृह्यते ।
 ३४ । मृह् (भ्रा, प, सक) पूजायां ; मृहति ।
 ३४ । मृह् (ग्रहन्त च, प, सक) पूजायां ; मृहयति ।
 ३४ । मही(ङ्) (नामधातुः, आ, अक) पूजायां ; महीयते (१) ।
 ३४ । मृह् (भ्रा, आ, अक) वृहो ; मंहते ।
 ३५ । धृ (भ्रा, उभ, सक) धारणे ; धरते ।
 ३५ । धृ (च, प, सक) धारणे ; धारयति ।
 ३५ । धृ (तु, आ, अक) अवस्थाने ; ध्रियते (२) ।
 ३५ । धृ (तु, प, अक) अवस्थाने ; ध्रियति ।
 ३६ । इष् (तु, प, सक, सेट्) अभिलाषे ; इच्छति (३) ।
 ३६ । इष् (दि, प, सक, सेट्) (अनुपूर्व्वकः) अन्वेषणे ;
 अन्विषति ।

(१) 'नमस्तपोविरिः कष्टादिभ्यः ऋः ङतो' इति सूत्रेण व्यग्रत्वः ।
 कष्टादिभ्यश्च मध्ये चिन्वीमहीङीडीभ्यश्चानां कानुबन्धेन चान्वनेपदम् ।

(२) धृ(अ) अवस्थाने इति धातोर्लौटोदादिवात् कर्त्तरि षट् ;—यथा
 'ध्रियते कुसुमप्रसाधन' इति कुमारः, ध्रियते अवतिष्ठते इत्यर्थः ।

(३) स्वादानपेक्षादिभ्यश्च लौटोदादिकस्य इषधावीरिष्ठादिभ्यः ।

श्लोकसंख्या ।

- ३६ । इष् (क्रा, प, सक, सेट्) आभीक्ष्णे ; रक्षति ।
 ३६ । ईष् (भ्रा, आ, सक, सेट्) दाने, ईक्षणे ; ईयते ।
 ३७ । ए (तु, आ, अक) (वि + आङ्पूर्वः) व्यापारे, उद्योगे ;
 व्याप्रियते ।
 ३७ । ए (ज्ञा, प, सक) पालने, रक्षणे ; पिपर्ति ।
 ३७ । ए (चु, प, सक) पूरणे ; पारयति ।
 ३७ । पाल् (चु, प, सक) पालने, रक्षणे ; पालयति ।
 ३८ । लुट् (तु-कु, प, अक) भेदे, क्षये ; लुटति ।
 ३८ । लुट् (दि, प, अक) भेदे, क्षये ; लुवति ।
 ३८ । तुङ् (तु-कु, प, सक) भेदे, विनाशे ; तुङति ।
 ३८ । तुङ् (भ्रा, आ, सक) भेदे, विनाशे ; तोङते (?) ।
 ३९ । मि (स्वा, उभ, सक) क्षेपणे ; मिनोति ।
 ३९ । मी (क्रा, उभ, सक) विनाशे ; मीनाति ।
 ३९ । मी (दि, आ, सक) विनाशे ; मीयते ।
 ३९ । मी (भ्रा, आ, सक) गतौ, प्राप्तौ ; मयते ।
 ४० । तय् (भ्रा, आ, अक) पालने, रक्षणे ; तयते ।
 ४० । ताय् (भ्रा, आ, सक) पालने, रक्षणे ; तायते ।
 ४० । चै (भ्रा, आ, सक) रक्षणे, दाणे ; चायते ।
 ४० । स्तौ (भ्रा, प, अक) संहतौ, ध्वनौ ; स्तायति ।

श्लोकसंख्या ।

- ४१ । शुभ् (भ्रा, आ, अक) दीप्ता ; शुभते ।
 ४१ । शुन् (तु, प, अक) दीप्ता ; शुभति ।
 ४१ । शुभ् (तु-सु, प, अक) दीप्ता ; शुभति ।
 ४१ । शुभ् (तु-सु, प, सक) निपूर्वकः, विनाशे ; निशुभति ।
 ४२ । युज् (ह, उभ, सक) (निपूर्वकः) योजने ; नियुङ्क्ते ।
 ४२ । युज् (तु, प, सक) (निपूर्वकः) नियोजने ; नियोजयति ।
 ४२ । युज् (भ्रा, प, सक) (निपूर्वकः) नियोजने ; नियोजति ।
 ४२ । युज् (दि, आ, अक) योगे, समाधौ ; युज्यते ।
 ४३ । स्तोम (अदन्त तु, प, सक) प्रशंसायां ; स्तोमयति ।
 ४३ । स्तु (अदा, उभ, सक) स्तुवे ; स्तौति ।
 ४३ । स्तु (अदा, प, सक) स्तुवे ; नौति ।
 ४३ । नू (तु-कु, प, सक) स्तुवे ; नुवति ।
 ४४ । कृ (तु, प, सक) क्षेपणे ; किरति ।
 ४४ । कृ (तना, उभ, सक) करणे ; करोति ।
 ४४ । कृ (स्वा, उभ, सक) वधे ; कृषोति ।
 ४४ । कृ (क्रा-प्रा उभ, सक) वधे ; कृषाति ।
 ४५ । कृ (क्रा, प, सक) गमने ; ह्यति ।
 ४५ । कृ (क्रा-प्रा, सक) गमने ; कृषाति ।
 ४५ । कृष् (तना, प, सक) गती, व्याप्ता ; कृषोति ।
 ४५ । कृष् (भ्रा, प, सक) गती, व्याप्ता ; कृषति ।

श्लोकसंख्या ।

- ५१ । गूर् (तु, कृ, आ, सक) (उत्पूर्वः) उद्यमे ; उद्गुरते ।
 ५१ । गूर् (दि, आ, सक) (आङ्पूर्वः) आगमने ; आगूर्यते ।
 ५२ । विद् (चु, आ, सक) वेदने, बोधने ; वेदयते ।
 ५२ । विद् (चु, प, सक) वेदने, बोधने ; वेदयति ।
 ५२ । विद् (चु, प, सक) (निपूर्वकः) निवेदने ; निवेदयति ।
 ५३ । बुध् (भ्रा, आ, सक) ज्ञाने ; बोधते ।
 ५३ । बुध् (भ्रा, प, सक) ज्ञाने ; बोधति ।
 ५३ । बुध् (दि, आ, सक, अनिट्) ज्ञाने ; बुध्यते ।
 ५४ । बध् (भ्रा, आ, सक) निन्दायां ; बीभत्सते (१) ।
 ५४ । बन्ध् (क्रा, प, सक, अनिट्) बन्धने ; बध्नाति ।
 ५४ । बध् (चु, प, सक) बन्धने ; बाधयति ।
 ५५ । मृज् (अदा, प, सक, वेट्) शोधने ; मार्षि ।
 ५५ । मृज् (भ्रा, प, सक, वेट्) मार्जने, भूषणे ; मार्जति ।
 ५५ । मृज् (चु, प, सक) भूषणे, निवारणे ; मार्जयति ।
 ५६ । क्षुम् (दि, प, अक) क्षोभे, सञ्चलने ; क्षुभ्यति ।
 ५६ । क्षुम् (भ्रा, आ, अक) क्षोभे, सञ्चलने ; क्षोभते ।
 ५६ । क्षुम् (क्रा, प, अक) क्षोभे, उद्वेगे ; क्षुब्धति ।
 ५७ । हिन्स् (ह, प, सक) हिंसायां ; हिनस्ति ।

(१) कित्तिक्प्रत्ययः सन्नेन इत्यादिप्रत्ययेन सार्धे सन् ऊच्यते । अभ्याससा-
 दिव्यवानिन्त्यादिप्रत्ययेन पथपासीवंश भः ।

श्लोकसंख्या ।

- ५० । हिन्स् (भा, प, सक) हिंसायां ; हिंसति ।
 ५० । हिन्स् (बु, प, सक) हिंसायां ; हिंसयति ।
 ५८ । डी (डा, प, अक) सज्जायां ; जिज्जेति ।
 ५८ । डीह् (भा, प, अक) सज्जायां ; डीह्यति ।
 ५८ । डीषी(ङ) (नामधातुः) सज्जायां ; डीषीयते (१) ।
 ५८ । सुख (अदन्त बु, प, सक,) प्रीयते ; सुखयति ।
 ५८ । सुख (नामधातुः) सुखानुभवे ; सुखायते (२) ।
 ५८ । सुख् (दि, प, अक) प्रीती ; सुख्यति ।
 ६० । देव् (भा, आ, अक) क्रीडायां ; देवते ।
 ६० । दिव् (दि, प, अक) क्रीडायां ; दिव्यति ।
 ६० । दिव् (बु, आ, अक) (परिपूर्णः) रोदने ; परिदेवयते ।
 ६१ । क्षिप् (दि, प, सक, अनिट्) आसिद्धने ; क्षिपति ।
 ६१ । क्षिप् (भा, प, सक) दहने ; क्षेपते ।
 ६१ । क्षिप् (बु, प, सक) आसिद्धने, धारणे ; क्षेपयति ।
 ६२ । मज् (ज्या, प, सक) मज्जने, दहने ; मज्जाति ।

(१) डीषी(ङ) शब्दस्य अकारान्तत्वे पाठान् 'मनसवीपरिवः सङ्कारिणः कः कवी' इति सूत्रेण कवी पठ्ये कः, कानुपपत्त्येव आत्मनेपदम् ।

(२) 'अन्त्यसुखकदादिः कतिपयैरपि कः' इति सूत्रेण कः । सुखमनुभवतीत्यर्थे सुखायते ।

श्लोकसंख्या ।

- ६२ । मय् (भा, प, सक) मयने, दलने ; मयति ।
 ६२ । मय् (भा, प, सक) मयने, पीडने, मयति ।
 ६३ । शम्क् (भा, आ, अक) शङ्कायां, भये ; शङ्कते ।
 ६३ । शक् (दि, उभ, सक) करणसामर्थ्ये ; शक्यते ।
 ६३ । शक् (स्वा, प, सक, बैट्) करणसामर्थ्ये ; शक्नोति ।
 ६३ । शक् (स्वा, आ, सक, सेट्) करणसामर्थ्ये ; शक्नुते ।
 ६४ । खेल् (भा, प, अक) क्रीडायां, उत्सवे ; खेलति ।
 ६४ । खेल् (बु, आ, अक) क्रीडायां, उत्सवे ; खेलयते ।
 ६४ । खेला (नामधातुः) क्रीडाकरणे ; खेलायते (१) ।
 ६५ । पा (भा, प, सक) पाने ; पिबति ।
 ६५ । पै (भा, प, सक) शोषणे ; पायति ।
 ६५ । पी (दि, आ, सक) पाने ; पीयते ।
 ६६ । आप् (बु, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्राप्नोति ; प्रापयति ।
 ६६ । आप् (भा, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्राप्नोति ; प्रापति ।
 ६६ । आप् (स्वा, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्राप्नोति ; प्राप्नोति ।
 ६७ । सन्ष् (भा, आ, सक) अतिक्रमे ; सङ्गते ।

(१) खेलावच्छेदक कल्पादिमध्ये पाठात् क्यः । कल्पादिभ्यः कल्प्(ङ्), चिप्(ङ्), जप्(ङ्), डीप्(ङ्), चप्, मल्, वल्, खीट्, तिरल्, उरल्, उवल्, कुसुम, ममथ, मेधा, मुक्, दुःख, चरल्, भरल्, दूषल्, चषर, चरम, भिषज्, मईभ, एला, मेला, खेला, उल्लस, पक्षज, वधति ।

श्लोकसंख्या ।

- ६७ । लन्च् (चु, प, सक) उल्लङ्घने ; लङ्घयति ।
 ६७ । लन्च् (भा, प, सक) शोषणे ; लङ्घति ।
 ६८ । खिद् (दि, भा, अक, अनिट्) खेदे, दुःखे ; खिद्यते ।
 ६८ । खिद् (तु-मु, प, अक, अनिट्) खेदे, व्याघाते ;
 खिन्दति ।
 ६९ । ज्ञा (चु, प, सक)(आङ्पूर्वः) आदेशे ; आज्ञापयति ।
 ६९ । ज्ञा (चु, प, सक)(सम्पूर्वः) वधे ; संज्ञापयति ।
 ६९ । ज्ञा (चु, प, सक)(विपूर्वः) आवेदने ; विज्ञापयति ।
 ७० । कल् (भा, भा, अक)(निसपूर्वः) शब्दे, निःसरणे ;
 निष्कलने ।
 ७० । कल (अदन्त चु, प, सक) गणने, लाभे ; कलयति ।
 ७० । कल् (चु, प, सक)(उत्पूर्वः) विस्तारे, उद्दीरणे ;
 उत्कासयति ।
 ७१ । गर्ब् (भा, प, अक) गर्भे, अङ्गहारे ; गर्जति ।
 ७१ । गल्भ (नामधातुः) गर्भिताचारे ; गल्भायते (१) ।
 ७१ । गर्ब् (चु, भा, अक) गर्भे, अङ्गहारे ; गर्भयते ।
 ७२ । क्रन्द (भा, भा, अक) आर्त्तनादे, विलापे ; क्रन्दते ।
 ७२ । क्रन्द (भा, प, अक) रोदने, विलापे ; क्रन्दति ।

(१) 'आङ्काङ्गो लघीपच वा गल्भङ्गोऽङ्गीकृतं न' इति सूत्रेण गल्भ इत्या-
 चरवीक्ष्ये ङाः लिङ्, कानुपत्येन चाकनेपदम् । गल्भः अङ्गहारोऽर्थः ।

श्लोकसंज्ञा ।

- ७२ । क्त्वा (चु, प, सक) रोदने, विद्यापे ; क्त्वायति ।
 ७३ । इ (तु, भा, सक)(आङ्पूर्वः) आदरे ; आद्वियते ।
 ७३ । इ (क्रा, प, सक) विदारणे ; दृषाति ।
 ७३ । इ (भा, प, सक) भये ; हरति ।
 ७४ । क्त्वा (तना, प, सक) परिभवे ; क्त्वायति ।
 ७४ । तृ (क्रा, प सक) आच्छादने ; क्त्वायति ।
 ७४ । क्त्वा (स्वा, उभ, सक) आच्छादने ; क्त्वायति ।
 ७५ । यत् (भा, भा, सक) यत्ने ; यतते ।
 ७५ । यत् (चु, प, सक) पीडने ; यातयति ।
 ७५ । यत् (चु, प, सक)(निस्पूर्वः) वैरशोधने ; निर्यातयति ।
 ७६ । शान् (भा, उभ, सक) तीक्ष्णीकरणे ; शीघ्रांसते (१) ।
 ७६ । शि (स्वा, उभ, सक)(निपूर्वकः) तीक्ष्णीकरणे ;
 निशिनोति ।
 ७६ । शान् (चु, प, सक) तीक्ष्णीकरणे ; शानयति ।
 ७७ । सद् (तु, प, सक, अनिट्) विषादे ; सौदति (२) ।
 ७७ । सद् (भा, प, सक)(आङ्पूर्वः) प्राप्ते ; आसदति ।
 ७७ । सद् (चु, प, सक)(आङ्पूर्वकः) प्राप्ते ; आसादयति ।
 ७८ । वण्ट् (भा, प, सक) विभागे, वण्टने ; वण्टति ।

(१) कित्तिजवपः सन्निधादिभूषणं शानधातोः सन् खेडोच ।

(२) आदानपेक्षादिसूत्रेण सदधातोः सौदादिभः ।

श्लोकसंख्या ।

७८ । वण्ट् (बु, प, सक) वण्टने, विभागे ; वण्टयति ।

७८ । वण्ट् (प्रदत्त बु, प, सक) वण्टने, विभागे ; वण्टापयति ।

७९ । मा (ज्ञा, आ, सक) प्रमाषे ; मिमीते ।

७९ । मा (दि, आ, सक) प्रमाषे ; मायते ।

७९ । मा (भा प, सक) अनुमीलने ; मनति (१) ।

८० । वृध् (भा, आ, अक) वृधौ ; वर्धते ।

८० । वर्ध् (बु, प, सक) वर्धने, पूरणे , वर्धयति ।

८० । वर्ध् (बु, प, सक) छेदने ; वर्धयति ।

८१ । स्तन्म् (भा, आ, सक) (विपूर्वः) निवारणे, रोधे ;
विष्कभते ।

८१ । स्तन्म् (क्रा, प, सक) (विपूर्वः) विस्तारे ; विष्कभाति ।

८१ । स्तन्म् (स्वा, प, सक) (विपूर्वः) निवारणे रोधे ;
विष्कभति ।

८२ । स्तन्म् (भा, आ, अक) गर्भे, मदे ; स्तभते ।

८२ । स्तन्म् (क्रा, प, अक) गर्भे, मदे ; स्तभाति ।

८२ । स्तन्म् (स्वा, प, अक) गर्भे, मदे ; स्तभति ।

८३ । कृप् (भा, आ, अक) अलमर्षे ; कल्पते ।

८३ । कृप् (बु, प, सक) कल्पनायां, उद्भावने ; कल्पयति ।

८३ । कृप् (भा, प, सक) छेदने ; कल्पति ।

(१) आदावपेक्षादिना आधातीर्जनादेशः ।

श्लोकसंख्या ।

- ८४ । दाय् (भा, आ, सक) दयायां, दाने ; दायते ।
 ८४ । दे (भा, आ, सक) दाने ; दयते ।
 ८४ । दौ (दि, आ, अक) दये ; दौयते ।
 ८५ । दौव् (भा, आ, अक) उन्मादे, मोहे ; दौवते ।
 ८५ । दौव् (भा, प, अक) स्त्रीत्ये, उन्मादे ; दौवति ।
 ८६ । दष् (बु, प, अक) क्रोधे ; रोषयति ।
 ८६ । दष् (दि, प, अक) क्रोधे ; दष्यति ।
 ८६ । दष् (भा, प, अक) (अभिपूर्वः) वधे, संहारे ; अभिरोषति ।
 ८७ । धृष् (स्वा, प, अक) प्रागल्भ्ये ; धृष्यति ।
 ८७ । धृष् (भा, प, सक) पीडने वधे ; धर्षति ।
 ८७ । धृष् (बु, उभ, सक) बलपूर्वकबन्धने ; धर्षयति ।
 ८८ । दूर् (दि, आ, सक) दाहे, विनाशे ; दूर्ध्वति ।
 ८८ । दूर् (बु, प, सक) पेषणे, विनाशे ; दूर्णयति ।
 ८८ । दूर् (नामधातुः) (अवपूर्वः) दूर्णद्रव्यैरवकिरणे ;
 अवदूर्णयति ।
 ८९ । कण्ड् (भा, आ, अक) (उत्पूर्वः) उत्कण्ठायां ;
 उत्कण्ठते ।
 ८९ । कण्ड् (भा, प, सक) (उत्पूर्वः) उत्कण्ठापूर्वक-
 चिन्तायां ; उत्कण्ठति ।
 ८९ । कण्ड् (बु, प, अक) (उत्पूर्वः) उत्कण्ठायां, शीतसुखे ;
 उत्कण्ठयति ।

श्लोकसंख्या ।

- ८० । मार्ग (चु, प, सक) अन्वेषणे ; मार्गयति ।
 ८० । मार्ग (भा, प, सक) अन्वेषणे ; मार्गति ।
 ८० । मृग (अदन्ता चु, भा, सक) अन्वेषणे ; मृगयते ।
 ८१ । शिष् (क, प, सक)(विपूर्वः) विशेषणे ; विशिनष्टि ।
 ८१ । शिष् (भा, प, सक)(विपूर्वः) विशेषणे ; विशिषति ।
 ८१ । शिष् (चु, प, सक)(विपूर्वः) विशेषणे ; विशिषयति ।
 ८२ । तन् (चु, प, सक)(विपूर्वः) विस्तारे ; वितानयति ।
 ८२ । तन् (भा, प, सक)(विपूर्वः) विस्तारे ; वितनति ।
 ८२ । तन् (तना, उभ, सक)(विपूर्वः) विस्तारे ; वितनोति ।
 ८३ । क्लेश् (भा, भा, अक) कषणे ; क्लेशते ।
 ८३ । क्लिप् (दि, उभ, अक) क्लेशे ; क्लिष्यते ।
 ८३ । क्लिप् (क्रा, प, सक, वेट्) कषणे ; क्लिष्याति ।
 ८४ । वच् (अदा, प, द्विक, अनिट्) कषणे ; वक्षि ।
 ८४ । वच् (भा, प, द्विक, अनिट्) कषणे ; वक्षति ।
 ८४ । वच् (चु, प, सक) वाचने, पाठे ; वाचयति ।
 ८५ । वृह् (भा, प, अक) वृद्धौ, दीप्तौ ; वर्हति ।
 ८५ । वृन्ह् (भा, प, अक) वृद्धौ, दीप्तौ ; वर्हति ।
 ८५ । वृन्ह् (भा, प, अक) गजशब्दे ; वर्हति ।
 ८६ । डिप् (तु-कु, प, सक) प्रेरणे, वेगगमने ; डिपति ।
 ८६ । डिप् (दि, प, सक) प्रेरणे, वेगगमने ; डिप्यति ।

श्लोकसंख्या ।

- ८६ । डिप् (बु, प, सक) प्रेरणे, वेगगमने ; डेपयति ।
 ८७ । भृज् (भ्रा, घ्रा, सक) भर्जने, दाहे ; भर्जते ।
 ८७ । भ्रस्ज् (तु, उभ, सक, अनिट्) भर्जने, दाहे ; भृज्जति ।
 ८७ । भृ (क्रा-प्रा, प, सक) भर्जने, दाहे ; भृणाति ।
 ८८ । रिच् (ब, उभ, अक, अनिट्) विट्चरणे, वियोगे ; रिङ्ते ।
 ८८ । रिच् (भ्रा, प, अक) वियोगे, शून्यत्वे ; रेचति ।
 ८८ । रिच् (बु, प, अक) संयोगे, सम्पृक्तौ ; रेचयति ।
 ८९ । वद् (भ्रा, प, सक) कथने ; वदति ।
 ८९ । वद् (भ्रा, घ्रा, सक) कथने ; वदते ।
 ८९ । वद् (बु, प, सक) कथने ; वादयति ।
 १०० । अर्ज् (बु, प, सक) उपार्जने ; अर्जयति ।
 १०० । अर्ज् (भ्रा, घ्रा, सक) उपार्जने ; अर्जते ।
 १०० । अर्ज् (भ्रा, प, सक) उपार्जने ; अर्जति ।
 १०१ । शल् (भ्रा, घ्रा, सक) प्रशंसायां ; शलते ।
 १०१ । शल् (भ्रा, घ्रा, अक) गतौ, प्रचारे ; शलते ।
 १०१ । शल् (भ्रा, प, सक) गतौ, प्राप्ते ; शलति ।
 १०२ । भच् (बु, प, सक, सेट्) भक्षणे ; भक्षयति ।
 १०२ । भच् (भ्रा, घ्रा, सक) भक्षणे ; भक्षते ।
 १०२ । भच् (भ्रा, प, सक) भक्षणे ; भक्षति ।
 १०३ । लल् (बु, घ्रा, सक) लिप्सायां ; लासयति ।

श्लोकसंख्या ।

- १०३ । लस् (लु, प, सक) लासने, पासने ; लासयति ।
 १०३ । लस् (भा, प, सक) (उत्पूर्वकः) विलासे, चाचख्ये ;
 लसति ।
 १०४ । लुट् (लु, प, सक) चूर्णने, मर्द्दने ; लुटति ।
 १०४ । लुट् (भा, प, सक) चूर्णने, मर्द्दने ; लोटति ।
 १०४ । लुट् (लु, प, सक) चूर्णने, मर्द्दने ; लोटयति ।
 १०५ । मृ (कृ-प्रा, प, सक) वधे ; मृषाति ।
 १०५ । मृण् (लु, प, सक) वधे ; मृषति ।
 १०५ । मृ (लु, प्रा, सक) मरणे ; म्रियते ।
 १०६ । तस् (दि, प, सक) भये ; तस्यति ।
 १०६ । तस् (भा, प, सक) भये ; तसति ।
 १०६ । तस् (लु, प, सक) धारणे, ग्रहणे, निषेधे ; त्रासयति ।
 १०७ । लुट् (दि, प, सक) लुण्ठने ; लुट्यति ।
 १०७ । लुट् (भा, प, सक) लुण्ठने ; लोटति ।
 १०७ । लुट् (लु, प, सक) लुण्ठने, मन्थने ; लोटयति ।
 १०८ । गर्ह् (भा, प्रा, सक) निन्दायां ; गर्हते ।
 १०८ । गर्ह् (भा, प, सक) निन्दायां ; गर्हति ।
 १०८ । गर्ह् (लु, प, सक) निन्दायां ; गर्हयति ।
 १०८ । द्राघ् (भा, प्रा, सक) प्राद्यामि, दैर्घ्ये ; द्राघते ।
 १०८ । द्राघ् (भा, प्रा, सक) प्रजागरे ; द्राघते ।

श्लोकसंख्या ।

- १०८ । द्राघ् (भ्रा, प, अक) आयासे, हृदौ ; द्राघते ।
 ११० । क्षि (क्रा, प, सक) क्षये, नाशे ; क्षिणाति ।
 ११० । क्षिण् (तना, प, सक) क्षये, नाशे ; क्षिणीति ।
 ११० । क्षिण् (तना, आ, सक) क्षये, नाशे ; क्षिणुते ।
 १११ । हिण्ड् (भ्रा, आ, सक) गमने, अनादरे ; हिण्डते ।
 १११ । हिण् (भ्रा, प, अक) विलासे, हावे ; हिणति ।
 १११ । हेङ् (भ्रा, आ, सक) अनादरे ; हेङते ।
 ११२ । क्षि (भ्रा, प, अक) क्षये, नाशे ; क्षयति ।
 ११२ । क्षै (भ्रा, प, अक) क्षये, नाशे ; क्षायति ।
 ११२ । क्षि (तु, प, अक) वासे, गतौ ; क्षियति ।
 ११३ । जुङ् (भ्रा, प, सक) प्रेरणे, गतौ ; जोङयति ।
 ११३ । जुङ् (भ्रा, प, सक) प्रेरणे, गतौ ; जोङति ।
 ११३ । जुङ् (तु, कु, प, सक) बन्धने ; जुङति ।
 ११४ । राध् (स्वा, प, सक) पाके, संसिद्धौ ; राध्नाति ।
 ११४ । राध् (दि, प, सक) पाके, संसिद्धौ ; राध्यति ।
 ११४ । राध् (दि, प, अक) सम्पत्तौ ; राध्यति ।
 ११५ । मुष् (भ्रा, प, सक) हरणे ; मोषति ।
 ११५ । मुष् (क्रा, प, सक) हरणे, खण्डने ; मुष्णाति ।
 ११५ । मुष् (दि, प, सक) हरणे, खण्डने ; मुषति ।
 ११६ । अर्च (भ्रा, प, सक) पूजाया ; अर्चयति ।

श्लोकसंख्या ।

- ११६ । अर्च (भ्रा, प, सक) पूजायां ; अर्चति ।
 ११६ । अर्च (भ्रा, आ, सक) पूजायां ; अर्चते ।
 ११७ । व्यय् (चु, प, सक) व्यये, उत्सर्गे ; व्ययति ।
 ११७ । व्यय् (भ्रा, प, सक) मतो, प्राप्तौ ; व्ययति ।
 ११७ । व्यय् (भ्रा, आ, सक) गतो, व्याप्तौ ; व्ययते ।
 ११८ । अर्ह् (भ्रा, प, सक) विनाशे ; अर्हति ।
 ११८ । अर्ह् (भ्रा, आ, सक) विनाशे ; अर्हते ।
 ११८ । अर्ह् (चु, प, सक) विनाशे ; अर्हयति ।
 ११९ । स्वाद् (भ्रा, आ, सक) आस्वादने ; स्वादते ।
 ११९ । स्वाद् (भ्रा, आ, सक) आस्वादने ; स्वादते ।
 ११९ । स्वाद् (चु, प, सक) (आहपूर्वः) आस्वादने ;
 आस्वादयति ।
 १२० । विच्छ् (तु, प, सक) गमने ; विच्छति ।
 १२० । विच्छ् (भ्रा, प, सक) गमने ; विच्छायति (१) ।
 १२० । विच्छ् (आन्तः, प, सक) हरणे ; विच्छाययति ।
 १२१ । भौ (ङा, प, अक) भये ; बिभेति ।
 १२१ । भेष् (भ्रा, प, अक) भये ; भेषति ।
 १२१ । भेष् (भ्रा, आ, अक) भये ; भेषते ।

(१) 'विच्छाऽकृतिपक्षेऽप्ययः' इत्याद्यः, ततोऽनुसृष्टः । चायविकल्पसं
 तुदादित्वात् विच्छति इति वचः ।

श्लोकसंख्या ।

- १२२ । कृत् (क, प, सक) कृष्टने ; कृण्वति ।
 १२२ । कृत् (तु-मु, प, सक) कृष्टने ; कृण्वति ।
 १२२ । कृत् (च, प, सक) कौर्त्तने ; कौर्त्तयति ।
 १२३ । अन्च् (भा, आ, अक)(निपूर्वः) अपगमे ; न्यञ्चते ।
 १२३ । अन्च् (भा, प, अक)(निपूर्वः) अपगमे ; न्यञ्चति ।
 १२३ । अन्च् (च, प, सक) व्यञ्चने, शोभने ; अञ्चयति ।
 १२४ । कुन्च् (क्रा, प, अक) संक्षेपे ; कुञ्चति ।
 १२४ । कुन्च् (भा, प, अक) संक्षेपे ; कुन्चति ।
 १२४ । कुष् (दि, प, अक) संक्षेपे, दुर्गन्धे ; कुण्वति ।
 १२५ । चर् (च, प, सक)(विपूर्वः) विचारे, मीमांसायां ;
 विचारयति ।
 १२६ । चित् (भा, प, सक) संज्ञाने ; चेतति ।
 १२६ । चित् (च, आ, सक) संज्ञाने ; चेतयते ।
 १२७ । भृ (भा, उभ, सक,) भरणे, धारणे ; भरते ।
 १२७ । भृ (जा, उभ, सक) भरणे, धारणे ; विभर्त्ति ।
 १२८ । धाव् (भा, आ, अक) द्रुतगती ; धावते ।
 १२८ । धाव् (भा, प, अक)(अभिपूर्वः) द्रुतगती ; अभिधावति ।
 १२८ । सुम् (भा, आ, अक) स्तब्धे ; स्तोभते ।
 १२८ । सुम् (क्रा, प, अक) स्तब्धे ; सुधाति ।
 १२८ । सुम् (खा, प, अक) स्तब्धे ; सुधोति ।

श्लोकसंख्या ।

१२० । निन्ज् (अदा, आ, अक) (प्र + आङ्पूर्वकः) शब्दौ ;
प्राविङ्क्ते ।

१२० । निज् (ज्ञा, उभ, सक, अनिट्) शोधने, प्रकाशने ;
नेनेति ।

१२१ । क्लिन्द् (भा, उभ, अक, सेट्) रोदने ; क्लिन्दति ।

१२१ । क्लिद् (दि, प, अक, वेट्) क्लेदे, भार्द्रतायां ; क्लियति ।

१२२ । धे (भा, प, अक) (सम्पूर्वः) सम्भौ ; सम्भयति ।

१२२ । धा (ज्ञा, उभ, सक) (सम्पूर्वः) सम्भाने, सम्प्रधाति ।

१२३ । भन्ज् (चु, प, सक) भञ्जने ; भञ्जयति ।

१२३ । भन्ज् (ह, प, सक, अनिट्) भञ्जने ; भनक्ति ।

१२४ । विच् (ज्ञा, उभ, सक, अनिट्) (विपूर्वकः) विवेके ;
वेवेति ।

१२४ । विच् (ह, उभ, सक, अनिट्) (विपूर्वकः) विवेके ;
विविनक्ति ।

१२५ । घ्याय् (भा, आ, अक) (आङ्पूर्वकः) प्रीती ; आघ्यायते ।

१२६ । यम् (भा, आ, अक) (वि + आङ्पूर्वः) वीक्षयामि ;
व्यावच्छते (१) ।

(१) 'आव्यावृत्तादवावाहनयम्' इति सूत्रेण अकारसंज्ञान् आङ्पूर्व्यान् यनात्
कर्तरि वाच्ये वाक्येय इत्यम् ।

श्लोकसंख्या ।

- १३६ । मिद् (भा, आ, अक) मेदे, खेहे ; मेदते ।
 १३६ । मिद् (दि, प, अक) मेदे, खेहे ; मेद्यति ।
 १३७ । क्क (आ, प, सक) हिंसायां ; क्कणोति ।
 १३७ । क्री, (क्रा, प, सक) द्रवाविनिमये ; क्रीणाति ।
 १३८ । अर्च (भा, आ, अक) दीप्तौ ; अर्चते ।
 १३८ । अर्च (नामधातुः, आ, अक) पूजार्हत्वे ; अर्चायते ।
 १३९ । धोर् (भा, प, अक) गतिचातुर्ये ; धोरति ।
 १३९ । धूर् (दि, आ, अक) गतौ ; धूर्यते ।
 १४० । कुच् (भा, प, अक) (सम्पूर्वः) संकोचे ; संकोचति ।
 १४० । कुच् (तु, कु, प, अक) (सम्पूर्वः) संकोचे, संकुचति ।
 १४१ । घुष् (भा, प, सक) घोषणे ; घोषति ।
 १४१ । घुष् (चु, प, सक) घोषणे ; घोषयति ।
 १४२ । डी (दि, आ, अक) (उत्पूर्वः) आकाशगतौ ; उड्डीयते ।
 १४२ । डी (भा, आ, अक) (उत्पूर्वः) आकाशगतौ ; उड्डीयते ।
 १४३ । मी (भा, उभ, सक) (अनुपूर्वः) अनुमाने ; अनुमयते ।
 १४३ । मी (चु, प, सक) (अनुपूर्वः) अनुमाने ; अनुमाययति ।
 १४४ । खद् (क्रा, प, सक) मर्हने, चूर्णने ; खद्नाति ।
 १४४ । खद् (भा, आ, सक) मर्हने, संवाहने ; मर्हते ।
 १४५ । मिल् (तु, उभ, अक) सन्मिलने ; मिलति ।
 १४५ । मौल् (भा, प, अक) मुद्रायां, निमौलने ; मौलति ।

श्लोकसंख्या ।

- १४६ । वृट् (भ्रा, आ, अक) (विपूर्वः, आङ्पूर्वः) प्रति-
निवृत्तौ ; वगाद्युटति ।
- १४६ । वृट् (तु, कु, प, अक) (विपूर्वः, आङ्पूर्वः) वगाद्याते,
निवृत्तौ ; वगाद्युटति ।
- १४७ । यन्च् (भ्रा, आ, सक) (प्रपूर्वः) प्रकाशे ; प्रपद्यते ।
- १४७ । यन्च् (चु, प, सक) (प्रपूर्वः) विस्तारे ; प्रपद्यति ।
- १४८ । तुष् (दि, प, अक) सन्तोषे ; तुष्यति ।
- १४८ । तूष् (भ्रा, प, अक) सन्तोषे ; तूषति ।
- १४८ । विज् (तु, आ, अक) (उत्पूर्वः) उद्देशे ; उद्दिजते ।
- १४८ । विज् (रु, प, अक) (उत्पूर्वः) वैराग्ये ; उद्दिनक्ति ।
- १५० । निद् (भ्रा, उभ, सक) निन्दायां ; नेदते ।
- १५० । निन्द् (भ्रा, प, सक) निन्दायां ; निन्दति ।
- १५१ । पूर् (चु, प, सक) पूरणे ; पूरयति ।
- १५१ । पूर् (दि, आ, सक) परिपूरणे ; पूर्यते ।
- १५२ । गल्भ (नामधातुः) (प्रपूर्वः) गर्भिताचार्ये ; प्रगल्भायते ।
- १५२ । गल्भ् (भ्रा, आ, अक) (प्रपूर्वः) गर्भे ; प्रगल्भते ।
- १५३ । काश् (भ्रा, आ, अक) (प्रपूर्वः) दौमौ ; प्रकाशते ।
- १५३ । काश् (दि, आ, अक) (प्रपूर्वः) दौमौ ; प्रकाशते ।
- १५४ । ढप् (दि, प, अक) प्रीती ; ढप्यति ।
- १५४ । ढप् (चु, प, सक) प्रीणने ; तर्पयति ।

श्लोकसंख्या ।

- १५५ । खिट् (भा, प, सक) वधे ; खेटति ।
 १५५ । खेट् (अदन्त च, आ, सक) वधे ; खेटयति ।
 १५६ । मन् (तना, आ, सक) ज्ञाने ; मनुते ।
 १५६ । मन् (दि, आ, सक) ज्ञाने ; मन्यते ।
 १५७ । चित्र (अदन्त च, प, सक) अनुरञ्जने ; चित्रयति ।
 १५७ । चित्री(क) (कण्ठादिः) विस्मये ; चित्रीयते ।
 १५८ । कुप् (दि, प, अक) कोपे , कुप्यति ।
 १५८ । कुप् (च, प, अक)(प्रपूर्वः) प्रकोपे ; प्रकोपयति ।
 १५९ । ईङ् (अदा, आ, सक) सुती ; ईद्वे ।
 १५९ । ईङ् (च, प, सक) सुती ; ईडयति ।
 १६० । अन्क् (भा, आ, सक) लक्षणे, अङ्गने ; अङ्गते ।
 १६० । अन्क् (अदन्त च, प, सक) चिह्नयुक्तकरणे ; अङ्गयति ।
 १६१ । शिष् (च, प, सक)(निसपूर्वः) उन्मूलने, शून्यता-
 सम्पादने ; निःशेषयति ।
 १६२ । मुच् (तु-मु, उभ, सक, अनिट्) मोचने ; मुञ्चति ।
 १६२ । उच् (तु, प, सक)(प्रपूर्वः) मोचने ; प्रोञ्चति ।
 १६३ । आश् (दि, आ, अक)(उत्पूर्वः) दीप्ती ; उद्भास्यते ।
 १६३ । अश् (दि, प, अक) अंशे, अधःपतने ; अश्रयति ।
 १६४ । आन्च् (भा, प, अक) चोरयते, आकाङ्क्षायां ; आङ्गति ।
 १६४ । कान्च् (भा, प, सक) आकाङ्क्षायां ; काङ्गति ।

श्लोकसंख्या ।

१६५ । वृह (भ्रा, धा, सक) (उत्पूर्वः) उच्छेदे ; उद्वहति ।

१६५ । वृह (वु, प, सक) (उत्पूर्वः) सञ्चासने, विस्तारे ;
उद्वहयति ।

१६६ । तेप् (भ्रा, धा, सक) चरये, कम्पने ; तेपते ।

१६७ । चम् (भ्रा, धा, सक, वेट्) चमायां ; चमते ।

१६७ । चम् (भ्रा, प, सक) चमायां ; चमति ।

१६७ । चम् (दि-यमा, प, सक) चमायां ; चाम्यति ।

१६८ । तित् (भ्रा, धा, सक) चमायां ; तितिचते (१) ।

१६८ । तित् (वु, प, सक) निशाने ; तेजयति ।

१६९ । श्रब् (नामधातुः, धा, सक) शैबिल्ये ; श्रवायते (२) ।

१६९ । श्रब् (भ्रा, धा, सक) शैबिल्ये ; श्रबते ।

१७० । श्रप् (वु, प, सक) (विपूर्वकः) दाने ; विश्राचयति ।

१७० । श्रप् (भ्रा, प, सक) (विपूर्वकः) दाने ; विश्रचति ।

१७१ । मन्द (भ्रा, धा, सक) ज्ञाये ; मन्दते ।

१७१ । मन्द (नामधातुः, धा, सक) जडाचारे ; मन्दायते ।

१७२ । चन् (चदा, प, सक) (प्रपूर्वः) प्राचधारणे ; प्राचिति ।

(१) चित्तिचतुष्टयः सञ्चिन्तादिना चित्तिं ज्ञते, चित्ते, चित्तिच इति भावक
चानुवचयां तित् ।

(२) श्रुतिश्रुतिराकृतिसञ्चलान् श्रवणमन्तां ज्ञाः श्रिच भवति, चानुवच-
नाकमेवदच ।

श्रीकसंख्या ।

- १७२ । अन् (दि, आ, अक) (प्रपूर्वः) प्राणधारणे ; प्राण्यते (१) ।
 १७३ । लुप् (तु-सु, प, सक) लोपे, छेदने ; लुप्यति ।
 १७३ । लुप् (दि, प, अक) मोहे, भ्रूतसुखे ; लुप्यति ।
 १७४ । दध् (भा, आ, सक) दाने , दधते ।
 १७४ । धा (ज्ञा, उभ, सक) धारणे ; धत्ते ।
 १७५ । दद् (भा, आ, सक) दाने ; ददते ।
 १७५ । दा (ज्ञा, उभ, सक) दाने ; दत्ते ।
 १७६ । अन्श् (भा, आ, अक) अंशे, नाशे ; अंशते ।
 १७६ । अन्श् (दि, प, अक) अंशे, नाशे ; अंशति ।
 १७७ । शप् (भा, उभ, सक, अनिट्) आक्रोशे, शपथे ; शपते ।
 १७७ । शप् (दि, उभ, सक, अनिट्) आक्रोशे, शपथे ; शप्यति ।
 १७८ । नट् (भा, प, अक) नृत्ये, अभिनये ; नटति ।
 १७८ । नट् (चु, प, सक) दौष्टी, अभिनये ; नाटयति ।
 १७९ । वन्श् (चु, आ, सक) प्रतारणे ; वञ्चयते ।
 १७९ । वन्श् (भा, प, सक) गतौ ; वञ्चति ।
 १८० । पू (भा, आ, सक) शोधने ; पवते ।
 १८० । पू (काग-पा, उभ, सक) शोधने ; पुनाति ।
 १८१ । मा (ज्ञा, आ, सक) परिभाषे, विचारे ; मिमीते ।

(१) शास्त्रविनिश्चयेनादिना विकल्पविधानात् पक्षे प्राणिति, प्राण्यते, इति
 वक्ष्यमाणासीति भवति ।

श्लोकसंख्या ।

- १८१ । जीम् (भा, प, चक) ग्रन्थे ; जीमति ।
 १८२ । कृष् (तु, उभ, सक, चनिट्) कर्षणे ; कृषति ।
 १८२ । कृष् (भा, प, सक, चनिट्) कर्षणे ; कर्षति ।
 १८३ । शीक् (भा, पा, चक) सेके ; शीकते ।
 १८३ । शीक् (चु, प, सक) सेके, आर्ये ; शीकयति ।
 १८४ । ग्रन्ध् (नामधातुः, पा, चक) ग्रन्ध्करणे ; ग्रन्धायते (१) ।
 १८४ । ग्रन्ध् (चु, प, चक) ग्रन्धे ; ग्रन्धयति ।
 १८५ । लस् (भा, प, चक) (विपूर्वः) विलासे, क्रीडायां ;
 विलसति ।
 १८५ । लस् (चु, प, चक) नृत्यनैपुण्ये, अभिनये ; लासयति ।
 १८६ । लो (चु, प, चक) (विपूर्वः) अन्तर्धाने ; विलासयति ।
 १८६ । लो (भा, प, चक) (विपूर्वः) द्रव्यकरणे ; विलसति ।
 १८७ । क्रम् (भा, पा, चक) (प्रपूर्वः) आरम्भे, प्रेक्षायां ;
 प्रक्रमते (२) ।
 १८७ । क्रम् (दि, प, सक) (आङ्पूर्वः) आक्रमणे ; आक्रमति ।
 १८८ । वी (अदा, प, सक) गर्भे धारणे ; वेति ।
 १८८ । वन् (दि, पा, चक) (विपूर्वः) उत्पत्तौ ; विजायते ।

(१) ग्रन्ध् करीषीति ग्रन्धायते । 'ग्रन्धसुखशब्दादिः कृतिविदपापे च्' इति
 काः । कानुपपन्नेनाकनेपदम् ।

(२) 'वीपादारब्धं' वीपायां परान् कनी न् कान् वे आरब्धं, इत्याकनेपदम् ।
 प्रक्रमते आरभते इत्यर्थः ।

श्लोकसंख्या ।

- १८८ । प्रष् (भ्रा, प्रा, प्रक) प्रख्यातौ ; प्रथते ।
 १८९ । प्रष् (बु, प, प्रक) प्रख्यातौ ; प्रथयति ।
 १८० । अम् (भ्रा, प, सक) गतौ, प्राप्तौ ; अमति ।
 १८० । अम् (बु, प, सक) पीडने, रोगे ; आमयति ।
 १८१ । विष् (द्वा, उभ, सक, अनिट्) व्यापने ; वेवेष्टि ।
 १८१ । विष् (क्रा, प, सक) वियोजने ; विष्णाति ।
 १८२ । शिष् (भ्रा, प, सक) विनाशे ; शेषति ।
 १८२ । शेष(नामधातुः, प, प्रक) शेषतुल्याचारे ; शेषति(१) ।
 १८३ । क्षिप् (तु, उभ, सक, अनिट्) क्षेपणे ; क्षिपति ।
 १८३ । क्षिप् (दि, प, सक, अनिट्) क्षेपणे ; क्षिप्यति ।
 १८४ । लप् (भ्रा, प, सक) वारतायां वाचि ; लपति ।
 १८४ । लप् (बु, प, सक) वारतायां वाचि ; लापयति ।
 १८५ । यु (अदा, प, प्रक) सङ्गमे, मिश्रणे ; यौति ।
 १८५ । यु (क्रा, उभ, सक) सङ्गमे, मिश्रणे ; युनाति ।
 १८६ । बज् (बु, प, सक) हिंसायां , रोजयति ।
 १८६ । बज् (तु, प, सक) भङ्गे, पीडने ; बजति ।
 १८७ । क्षेष् (भ्रा, प, प्रक) अपमण्डे ; क्षेष्टति ।

(१) शेषति इत्यत्र धातुकाङ्क्षी सक्षीपणेत्यादिना क्षिः, कङ्क्षन् अगुचः, एकार-
 उच्चारणार्थः, ततः वकारमात्रमन्वयस्य क्षीपः, तदन्तर्लेन शेष इति धातुसंज्ञा,
 तस्य लप्, अकारक्षीपः ।

श्लोकसंख्या ।

- १८७ । क्लृप् (चु, प, अक) क्लृप्भाषाप्रयोगे ; क्लृपयति ।
 १८८ । दृग् (भ्रा, आ, अक, अनिट्) (सम्पूर्वः) ज्ञाने,
 दर्शने ; सम्पद्यते (१) ।
 १८८ । दृग् (भ्रा, प, सक अनिट्) दर्शने ; सम्पद्यति ।
 १८९ । निन्स् (अदा, आ, सक) चुम्बने ; निन्दते ।
 १८९ । निन्स् (भ्रा, प, सक) चुम्बने , निन्दति ।
 २०० । घट् (भ्रा, आ, अक) (विपूर्वः) अपसरणे ; विघटते ।
 २०० । घट् (चु, प, अक) (विपूर्वः) पलायने ; विघाटयति ।
 २०१ । स्तन् (भ्रा, प, अक) (निपूर्वः) शब्दे ; निस्तनति ।
 २०१ । स्तन (अदन्तचु, प, अक) मेघशब्दे ; स्तनयति ।
 २०२ । रस् (भ्रा, प, अक) शब्दे ; रसति ।
 २०२ । रस (अदन्त चु, प, सक) आस्वादने ; रसयति ।
 २०३ । लस्ज् (भ्रा, आ, अक) लज्जायां ; लज्जते (२) ।
 २०४ । तुल् (चु, प, सक) उत्तोलने ; तोलयति ।
 २०४ । तूल् (चु, प, सक) परिभाषे ; तूलयति ।
 २०५ । दन्श् (चु, आ, सक) दंशने ; दंशयते ।
 २०५ । दन्श् (भ्रा, प, सक) अनिट् दंशने ; दशति ।

(१) सम्पूर्वत्वादकर्षकत्वाच्च सम्पद्यते इत्याक्षेपोपपन्नः । 'समीपवच्छब्द-
 नुपेक्षातिष्ठतः', समः परेभ्यः चकर्षकेभ्य एभ्यः अं (आकर्षणेपदं) ज्ञानं चे ।
 एते सकर्षका अपि विनचावभादकर्षकाः ।

(२) कौतुदीनने लस्ज्चामुमुदादिभ्योः ।

श्रीकसंज्ञा ।

- २०६ । शृष् (शु, य, सक) शोषे ; शोषयति ।
 २०६ । शृष् (भा, य, सक) शोषे ; शोषति ।
 २०७ । पद् (पदन्त शु, भा, सक) गतौ, प्राप्ता ; पदयते ।
 २०७ । पद्, (दि, भा, अक)(सम्पूर्वः) सिद्धौ ; सम्पद्यते ।
 २०८ । लभ् (प्रेरणे आन्तः, भा, भा, सक) ग्रह्ये ; लभयति ।
 २०८ । लभ् (भा, भा, सक, अनिट्) लाभे ; लभते ।
 २०९ । ऋष् (भा, य, अक)(प्रपूर्वः) प्रहर्षे ; प्रहर्षति ।
 २०९ । ऋष् (दि, य, अक)(प्रपूर्वः) प्रहर्षे ; प्रहर्षति ।
 २१० । दोला (नामधातुः) दोलासदृशाचारे ; दोलायते ।
 २१० । दुल (शु, य, सक) दोलने ; दोलयति ।
 २११ । वाह् (भा, भा, अक) प्रयत्ने ; वाहते ।
 २११ । वह् (भा, उभ, सक, अनिट्) वहने ; वहते ।
 २१२ । स्विद् (भा, भा, अक) स्वेदे ; स्वेदते ।
 २१२ । स्विद् (दि, य, अक, अनिट्) स्वेदे ; स्विद्यति ।
 २१३ । ज्य (भा, भा, सक)(विपूर्वः) तन्मुसन्ताने, वृष्यते ।
 २१३ । जे (भा, उभ, सक) तन्मुसन्ताने ; वयते ।
 २१४ । वा (पदा, य, अक) वायुचलने, वाति ।
 २१४ । वै (भा, य, अक)(उत्पूर्वः) शोषे ; उद्वायति ।
 २१५ । अर्ज्ज् (शु, य, अक) बलप्राप्तयोः ; अर्ज्जयति (१) ।

(१) चुरार्द्धेनं कदाचिद्विचलनात् अर्ज्जयतीति पदस्य सूत्रे प्रयुक्तम् ।

श्लोकसंख्या ।

२१६ । यन् (भा, प, सक, अनिट्) (आङ्पूर्वः) विस्तारे ;
यावच्छति ।

२१६ । यान्ङ् (भा, प, अक) विस्तृतौ ; यावच्छति ।

२१७ । मुद् (बु, उभ, सक) अधिवासने ; मोदयते ।

२१७ । मुद् (भा, आ, अक) प्रहर्षे ; मोदते ।

२१८ । शुच् (दि, प, अक) शौचे ; शुचति ।

२१८ । शुचि(नामधातुः, भृशादिः)शौचाकारेः शुचीयते(१) ।

२१८ । स्ना (अदा, प, अक) स्नाने ; स्नाति ।

२१८ । स्ने (भा, प, सक) वेष्टने ; स्नायति ।

२२० । गर्ज् (भा, प, अक) गर्जने ; गर्जति ।

२२० । गर्ज् (बु, प, अक) गर्जने ; गर्जयति ।

२२१ । वाय् (भा, आ, अक) वाये, भ्रंशे ; वायते ।

२२१ । वाय् (भा, प, अक) वाये, भ्रंशे ; वायति ।

२२२ । खृ (भा, प, अक, वेट्) शब्दे ; खरति ।

२२२ । खर (अदन्त बु, प, सक) तिरस्कारे ; खरयति ।

२२३ । सम् (भा, प, अक) बैल्लवे ; समति ।

२२३ । साम (अदन्त बु, प, सक) साम्यचे ; सामयति ।

२२४ । ईच् (भा, आ, सक)(प्रपूर्वः) दर्शने ; प्रेक्षते ।

(१) शुचिश्च अक अभादिनादभूततडावाचं क्तः । अशुचिः शुचिर्भवतीत्यर्थः ।
'अभादिपूर्व' वा तस्योपसर्ग इति सूत्रम् ।

श्लोकसंख्या ।

- २२४ । ईच् (चु, प, सक,)(प्रपूर्वः) दर्शने ; प्रेक्षयति ।
 २२५ । लष् (दि, उभ, सक)(अभिपूर्वः) अभिलाषे; अभिलषति ।
 २२५ । लष् (भा, उभ, सक)(अभिपूर्वः) अभिलाषे; अभिलषते ।
 २२६ । क्कम् (दि-शमा, प, अक) ग्ग्यानी ; क्काम्यति ।
 २२६ । क्कम् (भा, प, अक) ग्ग्यानी ; क्कामति ।
 २२७ । कत्थ् (भा, भा, सक) श्लाघायां ; कत्थते ।
 २२७ । कक्क (अदन्त चु, प, सक) कक्कने ; कक्कयति ।
 २२८ । अक्कञ् (र, प, सक, वेट्)(विपूर्वः) प्रकाशे ; वानक्ति ।
 २२८ । अक्कञ् (च, प, सक)(विपूर्वः) प्रकाशे ; वाक्कयति ।
 २२९ । वुट् (भा, प, सक,)(आङ्पूर्वः) छेदे ; आवोटति ।
 २२९ । वुट् (च, प, सक)(आङ्पूर्वः) छेदे ; आवोटयति ।
 २३० । पय् (च, प, सक)(सम्पूर्वः) बन्धने ; सम्पाशयति ।
 २३० । पय् (च, प, सक)(विपूर्वः) बन्धनाच्छोचने ; विपाशयति ।
 २३१ । चूर्च् (तु, उभ, सक) भ्रमणे ; चूर्णते ।
 २३१ । छृष् (तु-कु, प, सक) भ्रमणे ; छृणति ।
 २३२ । कस् (भा, प, अक)(विपूर्वः) दीप्ती ; विकसति ।
 २३२ । काश् (भा, भा, अक)(विपूर्वः) दीप्ती ; विक्राशते ।
 २३३ । किल् (तु, प, अक) क्रीडायां ; किलति ।
 २३३ । क्रीङ् (भा, प, अक) क्रीडायां ; क्रीडति ।
 २३४ । कूट् (अदन्त चु, प, सक) दाहे, वधे ; कूटयति ।
 २३४ । कुट् (तु-कु, प, अक)(सम्पूर्वः) कौटिल्ये ; संकुटति ।

श्लोकसंख्या ।

- २३५ । कप् (भा, आ, चक) कपावा ; कपते ।
 २३५ । कप् (अदन्त च, प, चक) दीर्घवे ; कपयति ।
 २३६ । क्तित् (भा, आ, चक) शीलो ; क्तिते ।
 २३६ । क्तिन्द् (भा, आ, चक) शीलो ; क्तिन्दते ।
 २३७ । पन्च् (च, प, सक) गती ; पन्चयति ।
 २३७ । पच् (च, प, सक) गती ; पचयति ।
 २३८ । ज्ञाद् (भा, आ, चक) शब्दे ; ज्ञादते ।
 २३८ । ज्ञाद् (भा, आ, चक) आहुते ; ज्ञादते ।
 २३९ । मूर्च्छं (भा, प, चक) हवी ; मूर्च्छति ।
 २३९ । स्फूर्च्छं (भा, प, सक) बिम्बती ; स्फूर्च्छति ।
 २४० । द्रु (खा, प, सक) उपतापे ; द्रुयति ।
 २४० । द्रुच् (तु, प, सक) गती ; द्रुयति ।
 २४१ । लिन्ग् (भा, प, सक) (आङ्पूर्वः) आश्रये ; आश्रयति ।
 २४१ । लिन्ग् (च, प, सक) (आङ्पूर्वः) रक्षणे ; आश्रयति ।
 २४२ । सु (भा, उभ, सक) गती, प्रेरणे ; सवति ।
 २४२ । सु (खा, उभ, सक) निष्पीडने, अभिवये ; सुनोति ।
 २४३ । मद् (च, आ, सक, डेट्) तर्पणे ; मादयते ।
 २४३ । मद् (दि-शमा, प, चक) मदे ; मादयति ।
 २४४ । क्षिद् (दि, प, चक, डेट्) प्रीती ; क्षिद्यति ।
 २४४ । क्षिद् (च, प, चक) प्रीती ; क्षिद्यति ।

श्लोकसंख्या ।

- २४४ । शूर (अदन्त चु, आ, अक) विक्रमे ; शूरयते ।
 २४४ । शूर् (दि, आ, सक) विनाशे ; शूर्यते ।
 २४५ । शील (भा, प, सक) अनुशीलने ; शीलति ।
 २४५ । शील (अदन्त चु, प, सक) अनुशीलने ; शीलयति ।
 २४५ । स्तम् (भा, प, अक) वैक्लवे ; स्तमति ।
 २४५ । तम् (दि-अमा, प, अक) वैक्लवे ; ताम्यति ।
 २४६ । छिद् (रु, उभ, सक, अनिट्) छेदने ; छिनत्ति ।
 २४६ । छेद (अदन्त चु, प, सक) छेदने ; छेदयति ।
 २४६ । ऋध् (खा, प, अक) वृद्धौ ; ऋध्नीति ।
 २४६ । ऋध् (दि, प, अक) वृद्धौ ; ऋध्यति ।
 २४७ । क्षिष् (भा, प, सक) आक्षिप्तने ; क्षेपति ।
 २४७ । गवेष (अदन्त चु, प, सक) अन्वेषणे ; गवेषयति ।
 २४७ । इ (अदा, आ, सक)(अधिपूर्वः) अध्ययने ; अधीते ।
 २४७ । इ (अदा, प, सक)(अधिपूर्वः) स्मरणे ; अध्वेति ।
 २४८ । लोक् (भा, आ, सक)(आङ्पूर्वः) आलोचने ; आलोचते ।
 २४८ । लोक् (चु, प, सक)(आङ्पूर्वः) अनुशीलने ; आलोचयति ।
 २४८ । लोक (भा, आ, सक)(आङ्पूर्वः) दर्शने ; आलोकते ।
 २४८ । लोक (चु, प, सक)(आङ्पूर्वः) दर्शने ; आलोकयति ।
 २४९ । कुत्स् (चु, उभ, सक) निन्दायां ; कुत्सयते ।
 २४९ । कुत्स् (भा, प, सक) निन्दायां ; कुत्सति ।
 २४९ । भर्त्स (चु, प, सक) भर्त्सने ; भर्त्सयति ।

श्लोकसंख्या ।

- २४८ । भर्त्स (चु, आ, सक) भर्त्सने ; भर्त्सयति ।
 २५० । मण्ड् (च, प, सक) भूषणे ; मण्डयति ।
 २५० । मण्ड् (भा, प, सक) भूषणे ; मण्डति ।
 २५० । भूष् (चु, प, सक) भूषणे ; भूषयति ।
 २५० । भूष् (भा, प, सक) भूषणे ; भूषति ।
 २५१ । मूल् (चु, ,प,सक)(उत्पूर्वः) उन्मूलने ; उन्मूलयति ।
 २५१ । मूल् (भा, उभ, सक)(उत्पूर्वः) उन्मूलने ; उन्मूलति ।
 २५१ । पीड् (भा, प, सक) पीडने ; पीडति ।
 २५१ । पीड् (चु, प, सक) पीडने ; पीडयति ।
 २५२ । वर्ह् (चु, प, सक)(निपूर्वः) वधे ; निर्वर्हयति ।
 २५२ । वर्ह् (भा, आ, अक)(निपूर्वः) दीप्तौ ; निर्वर्हते ।
 २५२ । अर्ह् (भा, प, सक) भजने, पूजने ; अर्हति ।
 २५३ । नम् (भा, प, सक, अनिट्) नमस्कारे ; नमति ।
 २५३ । नमस् (नामधातुः) नमस्कारे ; नमस्वति (१) ।
 २५३ । रुध् (इ, उभ, सक) अनिट्, आवरणे ; रुधति ।
 २५३ । रुध् (दि, आ, सक, अनिट्)(अनुपूर्वः) अनुरोधे ;
 अनुबध्यते ।

२५४ । निद्रा(भृयादिः, आ, अक) निद्राभजने ; निद्रायते । (२)

(१) नमस्कारपरिवरत्वादिना ततो चर्येण । नमस्कारेण इत्यर्थे नमस्वति ।

(२) निद्रादिशब्दो धर्मवचनोऽपि शब्दप्रतिपत्तिभावात् धर्मवचनस्य, तेन च निद्रावान् निद्रावान् भवतीत्यर्थे निद्रायते । 'अभादिवाच्ये वा तत्त्वधीयते' इति सूत्रेण निद्राशब्दस्य अभादिशब्दस्य पाठान् काः, जानुवन्तेन वाक्येन पदम् ।

श्लोकसंख्या ।

२५४ । द्रा (अदा, प, अक) (निपूर्वः) निद्रायां ; निद्राति ।

२५४ । गृध् (दि, प, सक) सिष्यायां ; गृध्ति ।

२५४ । गर्ह् (बु, उभ, सक) सिष्यायां ; गर्हयते ।

२५५ । तूर् (दि, भा, अक) त्वरायां ; तूर्धति ।

२५५ । त्वर् (भा, भा, अक) त्वरायां ; त्वरति ।

२५५ । ध्वन् (भा, प, सक) घोषणे ; ध्वनति ।

२५५ । ध्वन (अदन्त बु, प, सक) घोषणे ; ध्वनयति ।

२५६ । तर्ज् (भा, भा, सक) भर्त्सने ; तर्जते ।

२५६ । तर्ज् (बु, प, सक) भर्त्सने ; तर्जयति ।

२५६ । दु (खा, प, सक) उपतापे ; दुनोति ।

२५६ । दू (दि, भा, अक) उपतापे ; दूयते ।

२५७ । सूद् (भा, भा, अक) अंशे ; सूदते ।

२५७ । सूद् (बु, प, सक) हिंसायां ; सूदयति ।

२५७ । कित् (सनन्तः, भा, प, सक) वृजये ; चिकित्सति (१) ।

२५८ । गृ (तु, भा, सक) (सम्पूर्वकः) प्रतिज्ञायां ; सङ्गिरते (२) ।

२५८ । गृ (क्रा-पा, प, सक) कथने ; गृणाति ।

(१) कित्तिजपुपः सन्नेम् इत्यादिना सन्विधाने, इन्निषेधे, गुर्चानिमीति गुचनिषेधे, सन् यङ्गो विरिति विले, सन्व्यादिर्धुरिति चिकित्सभाष्य धातुसंज्ञायाच तिप् । सन् विधाने कृते कितधातोः सन्देशार्थेऽपि 'वृजयेऽपि कितो मतः' इत्यनेनास्य रीमीपञ्चमार्थत्वम् ।

(२) 'सन्ः प्रतिज्ञाभाज्' इति सूत्रेण सन्पूर्व्यान् विरतेः प्रतिज्ञाधेः आत्मने-पदम् ।

श्लोकसंख्या ।

- २५८ । भुज् (ब, प्रा, सक, चनिट्) भोजने, भोजे ; भुज्ते ।
 २५८ । भुज् (तु, प, सक) कौटिल्ये ; भुजति ।
 २५९ । पस् (भा, प, सक) गमने ; पसति ।
 २५९ । अय् (भा, प्रा, अक) (परापूर्वः) पसायने ; पसायते ।
 २५९ । हा (हा, प, सक) त्यागे ; जहाति ।
 २५९ । हा (हा, प्रा, सक) प्राप्ता, गती ; जिहीते ।
 २६० । लौ (क्रा-प्रा, प, अक) श्लेषे ; सिनाति ।
 २६० । लौ (दि, प्रा, अक) श्लेषे ; लीयते ।
 २६० । जन् (दि, प्रा, अक) जनौ ; जायते ।
 २६० । जि (भा, प, अक) जये ; जयति ।
 २६१ । पा (अदा, प, सक) रक्षणे ; पाति ।
 २६१ । पै (भा, प, अक) शोषे ; पायति ।
 २६१ । रन्ज् (भा, उभ, अक, चनिट्) रागे ; रजति ।
 २६१ । रन्ज् (दि, उभ, अक, चनिट्) (अनुपूर्वः) अनुरागे ;
 अनुरज्यते ।
 २६२ । रह् (भा, प, सक) त्यागे ; रहति ।
 २६२ । रह् (अदन्त चु, प, सक) त्यागे ; रहयति ।
 २६२ । अम् (दि-शमा, प, अक) भ्रमणे ; भ्राम्यति ।
 २६२ । अम् (भा, प, अक) भ्रमणे ; भ्रमति ।
 २६३ । सन्द् (चु, प, सक) भक्षणे ; सन्दयति ।
 २६३ । सन्द् (भा, प्रा, सक) हृदने ; सन्दते ।

श्लोकसंख्या ।

- २६३ । पुष् (भा, प, सक) दाहे ; प्रीषति ।
 २६३ । मृष् (दि, प, सक) दाहे ; मृष्यति ।
 २६४ । अर्ष (नामधातुः) अर्षजिज्ञासायां ; अर्षापयति (१) ।
 २६४ । अर्ष (अदन्त चु, भा, सक) प्रार्थने ; अर्षयते ।
 २६४ । भाज (अदन्त चु, प, सक) (विपूर्वः) विभागे ;
 विभाजयति ।
 २६४ । सभाज (अदन्त चु, प, सक) सन्धाने ; सभाजयति ।
 २६५ । लुभ् (तु, प, अक) लोभे ; लुभति ।
 २६५ । लुभ् (दि, प, अक) लोभे ; लुभ्यति ।
 २६५ । गद् (भा, प, सक) भाषणे ; गदति ।
 २६५ । गद् (दि, प, सक) भर्त्सने ; गद्यति ।
 २६६ । अश् (क्रा, प, सक) भोजने ; अश्नाति ।
 २६६ । अश् (खा, भा, सक) व्याप्तौ ; अश्नुते ।
 २६६ । दक्ष् (भा, भा, अक) नैपुण्ये ; दक्षते ।
 २६६ । दक्ष् (चु, भा, सक) हिंसायां ; दक्षयते ।
 २६७ । यच् (चु, भा, सक) पूजायां ; यच्चयते ।
 २६७ । यच्च (नामधातुः) यच्चसदृशाचारे ; यच्चति (१) ।

(१) अर्षजाघटे अर्षापयति, 'सिः कृत्वाद्याने जिः' इति जिः, 'नाप्सत्वा-
 वेदेकाजतः' इति नाप्, न इत् ।

(२) यच्चदृशाचरति यच्चति, आचारायै जिः, कर्त्तु, चयुचः, रकार उच्चार-
 चार्थः, ततो रकारजायमवस्य लोपः, तदन्त्येन यच्च इति धातुसंज्ञा ।

श्लोकसंख्या ।

- २६७ । खेट् (भा, प, सक) भयदर्शने ; खेटति ।
 २६७ । खोट् (भा, प, सक) गतिवैकल्ये ; खोटति ।
 २६८ । गाह् (भा, आ, सक, वेट्) विसोदने ; गाहते ।
 २६८ । गाध् (भा, आ, सक) इच्छायां ; गाधते ।
 २६८ । गुध् (कृ, प, सक) क्रोधे ; गुभाति ।
 २६८ । गुध् (दि, प, सक) वेष्टने ; गुध्यति ।
 २६९ । एज् (भा, आ, सक) दीप्तौ ; एजते ।
 २६९ । एज् (आन्तः) शोभने, दीपने ; एजयति ।
 २६९ । इब् (इ, आ, सक) दीप्तौ ; इब्ते ।
 २६९ । एध् (भा, आ, सक) वृद्धौ ; एधते ।
 २७० । श्रौट् (भा, प, सक) गर्वे ; श्रौटति ।
 २७० । श्रिट् (भा, प, सक) अनादरे ; श्रिटति ।
 २७० । सिध् (भा, प, सक) प्रतिपूर्वः, निवारणे ; प्रतिषेधति ।
 २७० । सिध् (दि, प, सक) अनिट्, सिद्धौ ; सिध्यति ।
 २७१ । नी (भा, आ, द्विक) प्रापणे ; नयते ।
 २७१ । नी (भा, प, द्विक) प्रापणे ; नयति ।
 २७१ । सृङ् (तु, प, सक) हर्षे ; सृङ्गति ।
 २७१ । सृङ् (कृ, प, सक) हर्षे ; सृङ्गाति ।

इति समाप्तमिदं कविरहस्यप्रतपातुविवरणम् ।

कतिपयपाठादिदोषशुद्धिः ।

विलसन्ति (४१ पृष्ठायां, ३ पङ्क्तौ) अथ विलसन्ति इति साधु ।

विलासयन्ति (४१ पृष्ठायां, ५ पङ्क्तौ) अथ विलासयन्ति इति साधु ।

विलासयन्ति (४१ पृष्ठायां, १८ पङ्क्तौ) „ „ „

कायं (५१ पृष्ठायां, १ पङ्क्तौ) अथ सायं इति साधु ।

